चांदोबा

मार्च १९८२

चंद्रहार

मध्यरात्रीच्या सुमारास दारावर कोणीतरी थाप मारली ती ऐकून विश्वनाथराव दचकून उठले. बाहेर वादळाबरोबर पाऊसही पडत होता. विजा चमकत होत्या आणि सोसाटयाचा वारा चालू होता त्या वरून ते चांगले कळत होते. विश्वनाथरावांनी दरवाजा उघडला. एक घरंदाज बाई घरात शिरल्या व घाबऱ्या आवाजात म्हणाल्या– "लवकर दरवाजा बंद करा, ते लोक इकडेच येत आहेत."

त्या बाई उंची रेशमी लुगडे नसलेल्या होत्या. त्यांच्या अंगा खांद्यावर सोन्याचे चांगले दागिने होते. विश्वनाथरावांनी दार बंद करीत असतां पाहिले की तिघे जण त्यांच्या घरासमोरून पळत जात होते.

दार बंद करून विश्वनाथ रावांनी विचारले–"तुम्ही कोण? आणि हे तुमचा पाठलाग कां करीत होते?"

त्या बाई म्हणाल्या–"ते लोक माझ्या अंगावरचे दागिने लुटून नेण्यासाठी माझ्या पाठीस लागले होते. मी आपल्या एका नातेवाइकाकडे लग्नासाठी गेले होते. एकाएकी डोके दुखू लागले, म्हणून भाड्याची गाडी करून निघाले. वाटेत दोघां गुंडांनी गाडी थांबविली. गाडीवालासुद्धां त्यांना सामील झालेला दिसला. माझं नशीब चांगले, म्हणून त्यांच्या हातावर तुरी देऊन मी निसटू शकले."

मध्यंतरी पाऊस वाढला. विश्वनाथरावांनी त्या बाईंना समजावून सांगितले– "या पावसात जाणे धोक्याचे आहे. उजाडल्यावर तुम्ही घरी जा." त्यानंतर विश्वनाथरावांनी मधल्या घरात त्या बाईंना झोपण्यासाठी सोय करून दिली.

त्या बाईंनी विश्वनाथरावांचे आभार मानले आणि मधल्या घरात जाऊन झोपल्या.

विश्वनाथरावांना बराच वेळ झोपच लागली नाही. परंतु काही वेळाने डोळा लागला. झोप मोडली तेव्हां उठून पाहिले तर चांगले उजाडले होते. मधल्या घरात जाऊन पाहिले तर तेथे कोणीच नव्हते आणि बाहेरचा दरवाजा उघडाच होता.

विश्वनाथ रावांच्या छातीत 'धस्स' झाले. त्यांनी बाहेरचे दार बंद केले, सर्व घर धुंडाळून पाहिले, पण त्या बाई कोठे दिसल्या नाहीत. परंतु खाटेच्या बाजूला तिपाईवर एक चंद्रहार ठेवलेला होता. विश्वनाथराव चकित होऊन तो पाहू लागले, कमीत कमी चार हजार हजार रुपयांचा तरी तो होताच.

त्याच वेळी त्यांना आठवले, त्यांची बायको लग्न झाले त्या दिवसापासून चंद्रहार विकत घेण्यासाठी त्यांच्या मागे टुमणे लावून बसली होती. परंतु विश्वनाथरावांजवळ एवढी रक्कम कोठून असणार? त्यावेळी गौरी हट्ट करून म्हणाली होती– "पुढल्या दिवाळीच्या आत चंद्रहार करून दिला पाहिजे! परंतु विश्नाथरावांनी त्यांना ते शक्य नसल्याचे सांगून टाकले होते.

त्या बाई अचानक आल्या त्याच्या आदल्या दिवशीच "तुम्हांला माझी पर्वाच नाही. तुम्ही जोपर्यंत मला चंद्रहार करून देत नाही तोपर्यंत मी तुमच्या घराचा

उंबरठा ओलांडून आत येणार नाही." असं पत्र नवऱ्याच्या टेबलावर ठेवून गौरी माहेरी निघून गेली होती.

विश्वनाथरावांना उलगडा होईना की त्या बाई चंद्रहार सोडून कां निघून गेल्या?

तितक्यात बायकोचा आवाज बाहेर रस्त्यावर ऐकू आला. काही कारणावरून ती घरी परतली होती. तिच्या नजरेस तो चंद्रहार पडला तर तिला वाटेल की तिच्या पत्राचा परिणाम चांगला झाला. पतीने तिच्यासाठीच तो चंद्रहार करवून आणला आहे! म्हणून खरी गोष्ट सांगितली तरी बायकोला ते खरे वाटणार नाही. काय वाटेल ते करून त्या बाईचा चंद्रहार

त्यांच्याकडे पोंचता केला पाहिजे, विश्वनाथरावांनी ठरविले. असा विचार करून त्यांनी चंद्रहार कोळशाच्या पोत्यात लपवला.

त्यानंतर विश्वनाथरावांनी दार उघडले. घरात पाऊल टाकतांच गौरी म्हणाली— "चांगले उजाडले, आणि अजूनपर्यंत झोपला होतां की काय? निदान संक्रांतीपर्यंत तरी चंद्रहार मिळालाच पाहिजे, सांगून ठेवते! म्हणून परत आले.

खरी गोष्ट निराळीच होती. ती भावजयीजवळ भांडून आली होती, परंतु तसं नवऱ्याला सांगणे तिला बरं वाटलं नाही. विश्नाथराव जेवण झाल्यावर ऑफिसात निघून गेले. गौरी खाऊन पिऊन सैंपाकघर स्वच्छ करीत होती, तेव्हां तिला एक विंचू कोळशाच्या पोत्यात जात असलेला दिसला. तिने पोते उलटे करून मोकळे केले आणि विंचवाला मारून टाकले.

कोळसे जमिनीवर ओततांच तिला चंद्रहार दिसला. तिने तो धुवून पुसून गळयात घातला व आनंदाने आरशांत स्वतःच रूप पाहू लागली. तिला वाटलं की कोळशाच्या वखारीत तो हार कसातरी आला असावा आणि तो नशिबाने त्यांच्याच घरी आला. ही गोष्ट नवऱ्याला कळली तर तो तिच्यासाठी चंद्रहार करण्याचा करण्याचा विचारच करणार नाही. म्हणून संक्रांतीपर्यंत नवऱ्याची नजर त्या हारावर पडूंच द्यायची नाही. त्यांनी चंद्रहार करून दिला की हा हार वितळवून घेता येतील.

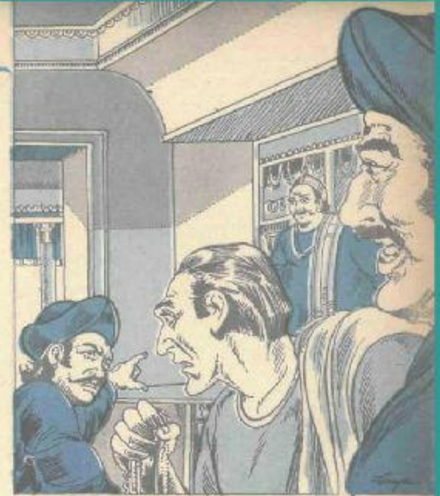
परंतु तोंपर्यंत हा हार वांचवायचा कसा? तिने विचार करून तो एका डब्यांत ठेवला आणि माहेराहून येतांना आणलेले लाडू त्यावर रचून ठेवले. तिच्याबरोबर माहेरून पोचवायला आलेल्या माणसाबरोबर तिने तो माहेरी पाठविला व आईला द्यायला सांगितले.

तो माणूस संध्याकाळपर्यंत गौरीच्या मोहरी पोंचला, परंतु त्या वेळी तिची आई घरी नव्हती. म्हणून त्याने तो डबा गौरीच्या भावजयीच्या हातात दिला. तिने डबा उघडून पाहिला. लाडू पाहून तिला हे कळेना की नणदेने लाडू परत कां पाठविले? असा विचार करून ती लाडू काढून पाहू लागली तेव्हां खाली तिचा चंद्रहार दिसला.

"ही पोरगी वस्ताद दिसते आहे! सासरच्या वस्तू मोहरी पाठवते आहे. हिला चांगला धडा मिळाला पाहिजे." असा विचार करून गौरीच्या भावजयीने चंद्रहार काढून घेतला आणि लाडूचा डबा सासूच्या खोलीत नेऊन ठेवला.

त्यानंतर तिचा नवरा नरहरी घरी आला तेव्हां त्याच्या हातात तो चंद्रहार देऊन म्हणाली—"तुम्ही निष्कारण प्रश्न करून माझं डोकं पिकवूं नका. हा चंद्रहार शहरात घेऊन जा आणि तो वितळवून माझ्यासाठी दुसरा एखादा दागिना करवून घेऊन या."

नरहरी कधी बायकोच्यां शब्दाबाहेर काम करीत नसे. उजाडतांच तो शहराकडे निघाला आणि एका जव्हेऱ्याच्या दुकानात जाऊन त्याने विचारले—"हा चंद्रहार वितळवून तुम्ही एखादा दुसरा दागिना करून द्याल का?" दुकानदाराने नरहरीसमोर निरनिराळे दागिने आणून ठेवले. नरहरी ते पहात होता, तितक्यात दोन शिपायांनी येऊन त्याला अटक केली. दुकानदाराने

संशय आल्यावरून आपल्या नोकराकरवी शिपायांकडे निरोप पांठविला होता.

शिपायांनी नरहरीला विचारले— "चोरीचा माल वितळवायला निघाला होतास कां? चल, ठाण्यावर!"

नरहरीचा चेहरा पांढरा फट्ट झाला. म्हणाला—"हा मी चोरला नाही. माझ्या बायकोने मला वितळवून आणायला दिला होता."

ते कळल्यावर शिपाई त्याला घेऊन त्याच्या गांवी गेले. नरहरीच्या बायकोने नवऱ्याला कैद झालेला पाहून घाबरून जाऊन खरे ते सांगून टाकले. म्हणाली— "माझ्या नणदेने हा पाठविला होता!"

शिपाई नरहरीच्या बायकोला घेऊन गौरीच्या घरी शहरांत गेले. गौरी थरथर कापत म्हणाली–"मला हा कोळशाच्या गोल्यात मिळाला होता!"

शिपाई कोळशाच्या वखारींत निघणार तेवढ्यात विश्वनाथरावांनी सर्व वृत्तांत सांगितला. म्हणाले–"हा हार चोरलेला नाही. एक श्रीमंत बाई आमच्या घरी विसरून ठेवून गेल्या होत्या!"

तो चंद्रहार आला कोठून हा प्रश्न जास्तच जास्त गुंतागुंतीचा होऊं लागला. शिपायांना काय करावे सुचेना. त्याच वेळी त्या घरा-समोर एक घोड्याची गाडी येऊन उभी राहिली. गाडींतून त्या चंद्रहाराची माल-कीण उतरली आणि शिपायांना म्हणाली–"कोणी चंद्रहार चोरलेला नाही. मीच तो विसरून यांच्या घरी सोडला होता. आतां तुम्ही जा." शिपाई निघून गेल्यावर विश्व-नाथरावांनी त्या श्रीमंत बाईला विचारलें–"तुम्ही हा चंद्रहार माझ्या घरी कां ठेवून गेलां होतां?"

तो बाई म्हणाली–"त्या दिवशी रात्री मी ज्या खाटेवर झोंपले होते, तिच्या बाजूच्या तिपाईवर तुमच्या बायकोचे पत्र पडलेले होते. मी ते वाचले माझे यजमान कोट्याधीश आहेत. आम्हांला असले चंद्र-हार म्हणजे फार मोठेसे वाटत नाहीत." नंतर ती गौरीकडे वळून म्हणाली–"नवऱ्याला त्रास देणे कोणत्याही स्त्रीला योग्य नाही. पतीचे उत्तम वर्तन व प्रेम हेच मुख्य असतात! आतां मी तुला प्रेमाची भेट म्हणून हा हार देते!" असे सांगून त्या बाई गौरीला चंद्रहार देऊ लागल्या.

परंतु गौरी मान खाली घालून तो हार न घेतां नम्रपणे म्हणाली–"तुम्ही गोड शब्दांत मला उत्तम नीतीचा उपदेश केला आहे आणि माझी कान उघाडणी केली आहे. आज पर्यंत मी दागिन्यांच्या हट्टा-साठी पतीला व्यर्थ त्रास देत होते. माझ्याशी इतक्या प्रेमाने वागणारे माझे पतीच मला चंद्रहारापेक्षा जास्त मोलाचे आहेत!"

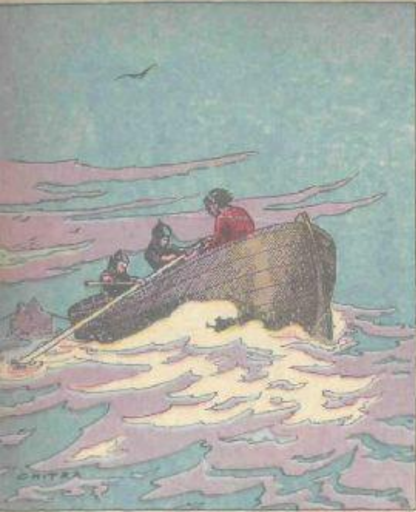

[३]

[मंदरदेव निःशस्त्र झाला असतां त्याचे दोघे द्रोही अंगरक्षक त्याला धरून समुद्रकिनाऱ्या-कडे जात होते. त्या वेळी एक वीज पडली आणि दोघे अंगरक्षक मरण पावले. नंतर मंदरदेव त्याच्या सैनिकांवर कुंडलिनी द्वीपावरचे घोडेस्वार चालून आले. तेव्हां झालेल्या युद्धात काही घोडेस्वार मारले गेले. उरलेले किल्ल्याच्या दिशेने पळून गेले. त्यानंतर–]

मंदरदेवाच्या चेहऱ्याकडे पाहिल्यावर त्याच्याबरोबरच्या सैनिकांना, तो कोणत्या तरी विचारात गढून गेला असावा, असे वाटले. एकदां त्याने समुद्रा-कडे व नंतर किल्ल्याकडे पाहिले व दीर्घश्वास सोडला. राजाच्या मनात कोणती वरे खळबळ उडून गेली असावी या विचारात सैनिक पडले असतां मंदरदेव म्हणाला–

"आपण हे राज्य जितक्या लौकर सोडून जाऊ तितकेच आपल्या हिताचे आहे. मार खाऊन पळून गेलेले हे घोडे-स्वार आपल्या मालकाला आपण इकडे असल्याची माहिती दिल्याशिवाय राहणार नाही. नंतर ते आणखी जास्त सैनिकांना-बरोबर आणून आपल्याला पकडल्याशिवाय राहणार नाहीत. या लहानशा दोन होडक्यात आपण महासागरावर विजय मिळवून

मिळेल त्या बेटावर आपण गेले पाहिजे. कोणत्या क्षणी कोणत्या स्वरूपाचं संकट आपणांवर ओढवेल, सांगता येत नाही. तुम्ही चौघेजण माझ्याबरोबर हे बेट सोडून पळून जायला तयार आहां का?"

चौघे सैनिक मान हलवून आपला होकार देत म्हणाले–"महाराज! आपणाबरोबर आम्ही इतके दिवस काम केल्यानंतर आणि आपले मीठ खाल्ल्यावर या अवघड प्रसंगी तुम्हांला सोडून देऊ का? इतके विश्वास-घातकी आम्ही नाही."

मंदरदेव आपल्या सैनिकांची राजभक्ती पाहून त्यांची स्तुती करीत म्हणाला– "माझ्यावरच्या तुमच्या राजभक्ती विषयी मला मुळीच शंका नाही. मी स्वतः अविवाहित आहे. युद्धाची घोषणा न करितां, राजधर्माचा विचार ही न करतां तो नर-वाहन मिश्र आपल्या राज्यावर चालून आला अशा अत्याचारी माणसाचे शिरकाण कधी न कधी केल्या शिवाय माझ्या मनाचे समाधान होणार नाही. परंतु तुमची बायका मुलं आहेत...इतर नाते वाईक...ह्या सर्वांना सोडून तुम्ही माझ्यासाठी एवढा त्याग करू नका."

"तसली कसली ही बंधने आम्हांला नाहीत महाराज!" सर्व सैनिक एक कंठ-स्वराने म्हणाले.

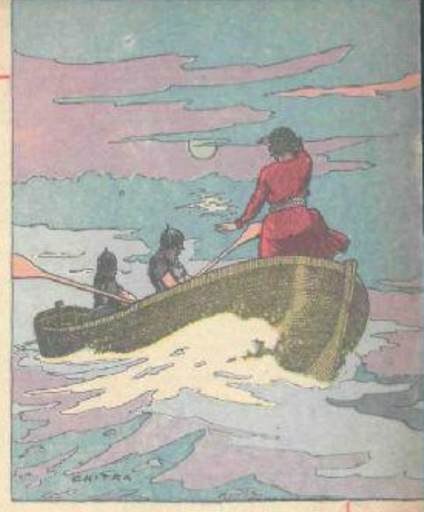
मंदरदेव सैनिकांकडे स्नेहार्द्र दृष्टीने पहात म्हणाला–"तर मग आपण वेळ घालविण्यात अर्थ नाही. होडक्यात चढा तर."

दोन्ही होडकी वल्ह्यांच्या सहाय्याने खवळलेल्या समुद्रात डोलत चालू लागली. परंतु सुदैवाने तुफान थोडे ओसरल्यासारखे वाटू लागले. विजांचा कडकडाट ही थोडा कमी होऊ लागला. पावसाची झड मात्र मधून मधून चालूच होती. सूर्यास्त झाला. चहूकडे अंधःकार पसरण्याची वेळ येतांच किनाऱ्यावरच्या झुडपाआडून पौर्णिमेचा चंद्र मान काढून डोकावू लागल्यासारखा भासला. त्याची किरणे समुद्राच्या पातळी-वर सर्वत्र पसरू लागली. चारी बाजूला चंद्राचा अंधूक प्रकाश पसरला.

होडकी समुद्रात बरीच दूर गेली होती. आपण कोठे जात आहों, कोणत्या दिशेने जात आहों, याचा विचारही कोणाच्या मनाला शिवला नाही. नरवाहन मिश्राच्या हाती न सापडतां आपण कोठेही गेलो तरी फिकीर नाही असेच प्रत्येकाला वाटत होते. मंदरदेवाबरोबर त्याच्या सैनिकांच्या मनातही दुसरा विचार नव्हता. एकाग्र चित्ताने ते आपली होडी वल्हवीत होती.

समुद्रावर चार पांच तास प्रयाण करीत राहिल्यानंतर त्यांना समुद्रावर लाटांबरोबर मिणमिण करणारी एक ज्योत दिसली. इतकं मोठं वादळ चालू असतां कोणी मासे धरायला कोळी जातील असे वाटत नव्हते. तर मग आपल्याला धरण्यासाठी नरवाहन मिश्राने जहाज तर पाठविले नसेल? असेल कुटिल कारस्थान करण्यास. तोच योग्य नराधम आहे.

ती शंका मनात येताच मंदरदेव आपल्या होडक्यात चटदिशी उठून उभा राहिला. मिणमिणणाऱ्या दिव्यांचा उजेड हळूहळू त्याच बाजूला येत होता. चांगलं लक्ष देऊन पाहिल्यावर मंदरदेवाची खात्री झाली की ते तसे मोठे जहाज किंवा युद्धनौका नाही. त्या लहान लहान दोन नावा होत्या.

क्षणभर मंदरदेवांला पुढची चकमक दिसू लागली.

या खवळलेल्या समुद्रावर ही आणखी एखादी चकमक उडून जाणार की काय? ते दिवे म्हणजे आपल्यासारखे पळून जाणारे आपल्याच दिशाचे लोक व नावा असतील तर हरकत नाही. तसं नसेल तर कुंडलिनी द्वीपाच्या नावा असू शकतील. आपल्या-पैकी कोणा जवळही धनुष्य बाण नाही का?" मंदरदेवाने विचारले.

सैनिकांपैकी लगेच एकजण उत्तर देत म्हणाला–"महाराज, आपल्याजवळ आपल्या तलवारींशिवाय दुसरे काही नाही. प्रधानांनी आपल्या रक्षणासाठी जा म्हणून आज्ञा

देतांच आम्ही जसे होतो तसेच निघालो. मागचा पुढचा कांही विचारही केला नाहीं."

"काही हरकत नाही." मंदरदेव म्हणाला. तो पुढे म्हणाला—"मराळदेवीची करुणा असल्यावर नुसत्या तलवारी आपल्या हातात असल्या तरी पुरे! समजा, मरावेच लागले तर, प्राण गेल्यावर हा देह समुद्रांतल्या माशांच्या पोटात गेला काय किंवा जमिनी-वरच्या कृमीकीटकांच्या पोटात गेला काय, एकच!"

मंदरदेव म्हणाला ते ऐकून सैनिकाचं साहस वाढलं, त्यांना धीर आला. इतक्यांत दूर मिणमिणाऱ्या दिव्यांची होडकी जवळ जवळ येऊ लागली. अगदी जवळून दृष्टीच्या आत आपल्यावर एक दीर्घकाय माणूस धनुष्य हातात घेऊन उभा राहिला.

चांदणीच्या उजेडात त्याची मुखाकृती स्पष्ट दिसत नसली तरी ती एक आजानु-बाहु व्यक्ती आहे, एवढे मात्र स्पष्ट कळत होते. आपल्याला चांगल्याच धाडसी शत्रूचा सामना करावा लागणार ह्याची जाणीव त्यांना झाली.

आतां शंका करायला जागा नव्हती. ते धनुष्य बाण घेऊन तयार होऊन आले होते. "त्यांचा बाण आपल्याला लागणार नाही अशा तऱ्हेने नावेत बुडाजवळ वाकून बसणे बरे होईल." मंदरदेवाने या शब्दात साव-धान करायच्या आंत एक बाण 'सूं'...असा आवाज करीत आला आणि एका डोक्याला

लागला. तत्काल मंदरदेव व त्याचे अनुयायी सैनिक नावेत डोकी खाली करून खोलगट जागेत बसले. अत्यंत सावधगिरीने ते शत्रूची चाहूल घेत होते.

लोकं परस्परांना सावध करीत असलेले आणि जोरजोराने वल्ही मारीत असलेले. मंदरदेवाला व सैनिकांना त्या दबकून राहिलेल्या परिस्थितीतही ऐकू येत होते. शत्रू वेगाने जवळ येत असल्याचे त्यांना कळले. शत्रू जवळ येऊन तलवारीचा वार करण्या लायक टप्प्यात येई पर्यंत पडावांत वांकून राहणेच भाग होते. नंतर जवळून जी चकमक होईल तीत जे खड्ग युद्धात जास्त प्रवीण ठरतील, शूर ठरतील त्यांनाच जय मिळणार हेही निश्चित होते!

या विचारात गर्क झालेल्या मंदरदेवाला व सैनिकांना, होडक्यांच्या खोलगटात मुठीत प्राण घेऊन बसलेल्या मनःस्थितीत 'समर-सेन की जय' हा जयघोष ऐकू आला. हा नवीन जयघोष कोणाचा व कसा आला हे आश्चर्य करीत विचार करीत असतां मंदर-देव व त्याचे सैनिक बसले होते त्या होडक्यांवर एक मोठी नाव धडकली व त्या धक्क्याने होडकी इतकी हलू लागली की पाण्यात बुडतात की काय वाटलं. तरी तत्क्षण मंदरदेव आपली तलवार उपसून उभा राहिला आणि त्याने 'जय मराळ देवी की' असा सिंहनाद ही केला. त्याची तलवार विजेसारखी एका शत्रूवर पडली आणि तो एक किंकाळी फोडून समुद्रात

पडला त्या पाठोपाठ मंदरदेवाचे सैनिक आपापल्यां तलवारी उपसून त्या मोठ्या नावात उड्या टाकून शिरले. परंतु तेवढ्यात एक आवाज ऐकू आला–"थांबा! आपण शत्रू नाही!" तो ऐकून सर्वथक्क होऊन परस्परांकडे पाहू लागले.

परंतु तेवढ्या वेळात आणखी दोघे मंदरदेवाच्या सैनिकांच्या तलवारींचा वार लागल्याने समुद्रात पडले. मंदरदेवाने आपली तलवार तशीच हातात वर धरून विचारले–"मग तुम्ही कोण? कुंडलिनीच्या नरवाहन मिश्राचे सैनिक नाही का?"

"आम्ही कुंडलिनी बेटावरच राहणारे आहों, परंतु नरवाहन मिश्र हा आमचा शत्रू आहे. तुम्ही सर्व मराळ द्वीपावरचेच असाल तर आपण मित्र आहों, तलवारी म्यानेत जाऊ द्या!" एक दीर्घदेहधारी म्हणाला.

मंदरदेवाच्या मनाला, ही काही लबाडी तर नसेल असा एक संशय चाटून गेला. परंतु शांत होऊन त्याने विचारले–"तर मग तुमचा नायक कोण आहे? त्याचे नाव काय?"

"माझे नाव शिवदत्त आहे. या नावांत असलेले सर्व माझे अनुयायी आहेत." उत्तर आले.

"स्वागत, सुस्वागत, शिवदत्ता!" मंदरदेव अत्युत्साहाने म्हणाला–"आज पासून सुमारे वीस वर्षांपूर्वी, म्हणजे मी दहा वर्षांच्या वयाचा असेन त्यावेळी तुमचे व शूरसेनापती समरसेन यांचे शूरवीर म्हणून नाव ऐकले आहे. तुम्ही व समरसेनाने कोणत्या तरी बेटावर जाऊन जे शौर्य साहस दर्शविले होते त्याचे वर्णन मी ऐकले आहे. आज त्या शूर सेनापतींच्या प्रमुख सरदाराला मोठ्या भाग्याने भेटून मला फार आनंद होत आहे. तुमचे मी हृदयपूर्वक स्वागत करतो!"

"तर मग तुम्ही कोण? मराळ द्वीपाचे महाराज मंदरदेवच तर नाही ना?" शिवदत्ताने विचारले.

"होय, दोन तासापूर्वीपर्यंतचा मीच तो मराळ द्वीपाचा दुर्दैवी राजा मंदरदेव! परंतु आतां मी फक्त मंदरदेवच राहालो आहे. माझें राज्य व माझे सिंहासन त्या नरवाहन मिश्राने बळकाविले आहे." मंदरदेव म्हणाला.

शिवदत्ताने काहीच उत्तर दिले नाही. तो व त्याचे अनुयायी ज्या नावांवर होते त्या नावा मंदरदेवाच्या होडक्यांना येऊन टेकल्या. शिवदत्त मंदरदेव होता त्या होडक्यात आला. तो काही तरी सांगायला आला असावा, असे वाटून मंदरदेवाने आपल्या शेजारी त्याला बसण्यासाठी जागा करून दिली.

शिवदत्त बसत असतां म्हणाला–"राज्याबरोबर 'राजा' ही पदवीसुद्धा गेली हे म्हणण्यात काही खोटें आहे असे म्हणतां येणार नाही. तर मग मी तुम्हांला मंदरदेव म्हणूनच मी संबोधन करीन. तुम्ही आतां कोठे निघाला आहां? तुमचं गम्यस्थान कोणते हे सांगाल का?"

मंदरदेवाने एक दीर्घश्वास सोडला आणि लगेच स्मित करून म्हणाला–"गम्यस्थान विचारतां आहां, ते माझे मलाच माहीत नाही! नरवाहन मिश्राच्या हातातून निसटून स्वतःचा जीव कसा वांचवायचा एवढा एकच एक प्रश्न माझ्यासमोर आहे. हे चार

स्वामिभक्त सैनिकच तेवढे माझ्याबरोबर आहेत!"

"बरं झालं की मग! आपण एकाच परिस्थितीत आहों म्हणावयाचे! मी त्या क्रूर दुष्टाच्या हातांतून स्वतःला वांचविण्यासाठीच तर निघालो आहे!" शिवदत्त म्हणाला.

इतक्यात मंदरदेवाचा एक सैनिक उभा राहून म्हणाला–"महाराज, समुद्र किनाऱ्याकडे पहावे! एकदम बरेचसे दिवे हलत असल्यासारखे दिसत आहेत! एकदम बरेच लोक किनारा सोडून निघाल्यासारखे वाटत आहे. शत्रू आपल्या शोधार्थ तर निघत नसेल ना?"

शिवदत्ताने व मंदरदेवाने समुद्र किनाऱ्याकडे पाहिले. सैनिक म्हणाला त्यात त्यांना अतिशयोक्ति वाटली नाही. सर्व किनारा दिव्यांच्या प्रकाशाने स्पष्ट दिसत होता. हवेत काजवे चमकतात तसे समुद्राच्या लाटांवर दिवे खालीवर होत झळकत होते.

"आपण समुद्रात खोल दूर जितक जातां येईल तितकं निघून जाणंच श्रेयस्कर आहे. नशीब चांगले असेल तर कोणत्या तरी बेटाला लागूच, नाहीतर भाग्यात लिहिलं असेल तेच...याहून जास्त काय होणार आहे! कोणत्याही परिस्थितीत नरवाहन-मिश्राच्या हातात सापडणं धोक्याचंच आहे." शिवदत्त म्हणाला.

मंदरदेवाने होकारार्थी मान हलविली. चारही नावा वल्ह्यांच्या सहाय्याने समुद्रात खोल निघाल्या. त्यांना संशय वाटला तसे, समुद्रकिनाऱ्या वर दिसत होते ते शत्रूचे आरमारच होते. ते समुद्रात शोध काढण्यासाठीच निघाले होते. ते आपल्या शोधार्थच निघाले असल्याचा संशय आल्यावर शिवदत्ताने आपल्या नावांवरचे सर्व दिव विझवून टाकायला सांगितले.

आतां चारही नावा काळोखातच पुढील प्रवास करू लागल्या. नावा एक दुसरीवर आदळू नये यासाठी नावावरच्या लोकांनी आवश्यक तेवढी सावधगिरी बाळगली होती. मंदरदेवाने आकाशात लखलखणाऱ्या ताऱ्यांकडे एकदा पाहून म्हटले–"शिवदत्ता! कुंडलिनी द्वीपाचे रहिवासी आणि सेनापती समरसेनाचे अनुयायी अशा तुम्हांलासुद्धां अशातऱ्हेने ते बेट सोडून पळून कां जावे लागत आहे? मला या गोष्टीचे थोडे आश्चर्यच वाटत आहे आणि खूप वाईटही वाटतं!"

शिवदत्त एक क्षणभरच थांबला व म्हणाला–"हे सर्व त्या दुष्ट नरवाहन-मिश्राच्या कुटिल कारस्थानामुळे घडले. यात सेनापती समरसेनाची थोडी चूकच झाली म्हणावे लागेल. ते सर्व मी सांगतो. ऐका!" असे सांगून शिवदत्त सांगू लागला.

(क्रमशः)

सेनापतीची निवड

विक्रमादित्याने आपल्या हट्ट सोडला नाही. तो झाडाजवळ गेला प्रेत खांद्यावर टाकले आणि नेहमीप्रमाणे मौन होऊन स्मशानाच्या दिशेने चालू लागला. तेव्हां प्रेतात बसलेला वेताळ त्याला म्हणाला–"राजा एवढे त्रासाचे काम तुला कोणी करायला सांगितले. मला माहीत नाही. परंतु कधी कधी मनुष्याच्या विचारांविरुद्ध काही कारणांमुळे त्याला पटणाऱ्या किंवा न पटणाऱ्या गोष्टी कोणत्या आहेत ते देखील माणसाला कळेनासे होते. त्याचे उदाहरण म्हणून मी तुला चित्रपूरच्या राजाची गोष्ट सांगतो. लक्ष देऊन ऐक." असे सांगून वेताळ गोष्ट सांगू लागला.

चित्रपूरच्या राज्यात सेनापतीची जागा एकाएकी रिकामी झाली. सामान्यपणे उपसेनापतीला त्या जागेवर नेमण्याची पद्धत अनादीकालापासून चित्रपूर राज्यात

वेताळाच्या गोष्टी

होती. ती पद्धत चालू न ठेवायला एक मोठी अडचण यावेळी समोर आली. सेनापती पदाला योग्य असलेले असे दोन उपसेनापती होते. एकाचे नाव होते चेतनवर्मा व दुसऱ्याचे होते चंदनवर्मा. दोघांच्या मनात सेनापती पद मिळावे असे होते.

राजा चित्रग्रीव याला त्या दोघांपैकी कोणाला त्या पदावर नेमावे हे कळेना. मंत्रीसुद्धा एक मताने राजाला आवश्यक सल्ला देऊ शकले नाहीत. सेनापती पदाविषयी चेतनवर्मा व चंदनवर्मा यांच्या मनात काय आहे हे कळावे यासाठी राजाने एक उपाय योजला. चित्रपूर राज्यावर शेजारच्या दोन शत्रु राज्यांची कित्येक दिवसांपासून वांकडी नजर होती. त्या राज्यावर स्वारी करण्यात चेतन आणि चंदन यांच्यापैकी कोण जास्त चतुर निघतो, त्यावरून सेनापती पद देता येईल असे राजाने ठरविले.

ती गोष्ट राजाने दोघां उपसेनापतींना सांगितली. दोघांनी त्या गोष्टीस 'होकार' दिला. प्रथम चेतनवर्माच्या हाताखाली सैन्य देण्यात आले. त्या सैन्याच्या मदतीने चेतनवर्माने शत्रूचे राज्य जिंकावयाचे होते.

चेतनवर्मा अत्युत्साहाने शत्रूच्या राज्यावर चालून गेला. वास्तविक शत्रूच्या सैन्यापेक्षा चेतनवर्माचे सैन्य फारच लहान होते. त्याने त्या गोष्टीकडे दुर्लक्षच केले. त्याचे लक्ष काय ते सेनापती पदावरच होते.

त्यामुळे तो शत्रु सैन्यावर मोठ्या उत्साहाने चालून गेला होता तरी त्याच्या सैन्यातील सैनिक फार मोठ्या संख्येने हताहत झाले. उरलेल्या सैन्यासह त्याने माघार घेण्याचे ठरविले व निघालाही. परंतु त्याच वेळी शत्रूने हे समजून की आतां आपल्याला जय मिळालाच आहे, फक्त आपल्या अंगरक्षकांसह आला व चेतनवर्माला त्याने अडविले. चेतनवर्माला ही संधी चालून आल्यासारखे झाले. त्याने चटदिशी आपल्या मोजक्या सैन्यासह शत्रूच्या राजाला व त्याच्या अंगरक्षकांना

चारी बाजूंनी घेरले व त्यांना कैद केले. त्याने शत्रु राजाला धमकी दिली की त्याने संधिपत्रावर सही केली नाही तर त्याचा शिरच्छेद्र केला जाईल. म्हणून शत्रूच्या राजाने चित्रपूरचा सामंत असल्याच्या संधिपत्रावर सही केली.

अशातऱ्हेने विजय गर्वोक्ति करीत चेतनवर्मा चित्रपूरला परतला.

नंतर चंदनवर्म्याच्या हाताखाली चेतनवर्म्याला दिले होते तेवढेच सैन्य देऊन दुसऱ्या शत्रु राज्यावर पाठविण्यात आले. चंदनवर्मा शत्रुराज्यावर एकाएकी चालून नाही. त्याने शत्रुराज्याच्या सरहद्दीवर तळ दिला आणि हेर पाठवून शत्रूचे सैन्य किती आहे आणि किल्ल्याच्या रक्षणार्थ शत्रूने कशी काय व्यवस्था केली आहे. याची माहिती काढून घेतली.

ती माहिती मिळाल्यावर शत्रूवर चालून गेल्यास शत्रूचा पराभव करणे शक्य नाही, हे त्याने ओळखले. या उलट शत्रूने आपले सैन्यबळ कमी आहे, असे समजून किल्ल्याबाहेर येऊन आपल्यावर हल्ला केला तर राज्याच्या हद्दीत त्याला पाऊल टाकू न देण्या इतकी शक्ती आपल्यात आहे, चंदनवर्म्याला त्या गोष्टीची ही पूर्ण जाणीव होती.

म्हणून चंदनवर्मा आपल्या राजाला भेटला व त्याने निवेदन केले–"महाराज, हेरांद्वारे मला शत्रूच्या शक्तीची पूर्ण कल्पना आली आहे. त्याचे सैन्यबळ चांगले आहे

व त्याने किल्लयाच्या रक्षणासाठी सर्व आवश्यक तजवीज केली आहे. म्हणून मी आपल्या राज्याच्या हद्दी बाहेर जाऊन शत्रूवर हल्ला करणे म्हणजे अनावश्यकपणे आपलंच नुकसान करून घेण्यासारखे होईल. म्हणून शत्रूवर हल्ला करणे योग्य नाही." राजाने लगेच चंदनवर्म्याला सेनापती पदावर नेमीत असल्याचे जाहीर केले.

येथवर गोष्ट सांगून वेताळ म्हणाला– "राजा, चित्रपूरच्या राजाने सेनापतीपद अविचारपणेच चंदनवर्म्याला दिले असे नाही का वाटत? युद्धात जय मिळवून चेतनवर्मा आला होता, तरी त्याला ते पद न देतां, शत्रूवर चालून जाण्यासही तयार नसलेल्या चंदनवर्म्याला राजाने ते पद कां दिले? या शंकेचे समाधानकारक उत्तर माहीत असूनही तू दिले नाहीस तर, तुला माहीतच आहे, तुझ्या डोक्याची शंभर शकले होऊन तुझ्याच पायांवर लोळू लागतील.

विक्रमादित्य म्हणाला–"राजाने जो निर्णय घेतला तो अविचाराने घेतला असे म्हणतां येणार नाही. शहाणपणाचेच होते! सेनापती पदाला योग्य असलेल्या माणसात स्वतःचे शक्तिसामर्थ्य व शत्रूचे शक्तिसामर्थ्य यांची पूर्ण कल्पना असायला हवी. चेतनवर्मा स्वतःच्या व शत्रूच्या बलाबलाची कल्पना केल्याशिवाय शत्रूवर चालून गेला होता व त्यामुळे त्याला फार मोठे नुकसान सहन करावे लागले. शिवाय त्याला जो जय मिळाला त्याचे कारण शत्रूचा अविवेक होता. या उलट चंदनवर्म्याला स्वतःच्या बलाबलाची पूर्ण कल्पना होती. त्याला हेरांकडून पूर्वीच शत्रूच्या बलाबलाची महिती मिळाली होती. अशा सेनापतीमुळे मोठमोठी राज्ये जिंकतां आली नाहीत तरी शत्रूच्या हाती पराभव तरी होणार नाही. या गोष्टीचा विचार करून चित्रग्रीव राजाने चंदनवर्म्याला सेनापती नेमले ते योग्यच होते.

अशा तऱ्हेने राजाचे मौन भंग होताच वेताळ प्रेतासह अदृश्य झाला आणि झाडाला जाऊन लोंबकळू लागला. (कल्पित)

झाडावरचा ब्रह्मराक्षस

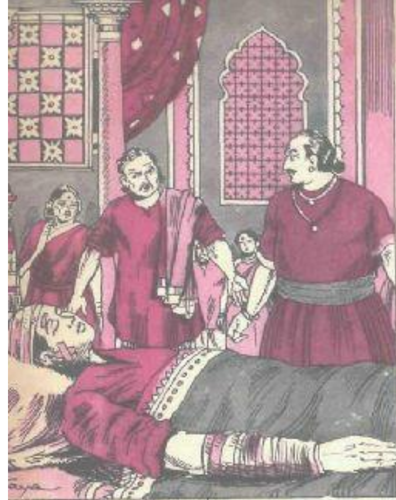
नागेशाच्या पाठीस लागल्यासारखी अनेक संकटे एका पाठीमागून एक त्याच्यावर ओढविली. त्याने गेल्या वर्षीच कर्ज काढून मुलीचे लग्न करून दिले. बायको आजारी पडली म्हणून तिच्या औषधोपचारासाठी त्याला बराच खर्च करावा लागला. चांगलं पीक आल्यावर हा कष्टकाळ संपेल असे वाटले होते, परंतु नेमका त्याच वर्षी पाऊस कमी पडला आणि शेत तसेच वाळून गेले. सावकार कर्ज व व्याज देऊन टाकण्यासाठी घर शेत विकून टाकायला उरावर बसला.

आतां या संकटातून सुटका नाही असे वाटून जिवाला कंटाळून नागेशाने जीव द्यायचे ठरविले आणि मध्य रात्रीच्या वेळी परसातल्या रीठयांच्या झाडाखाली येऊन उभा राहिला. त्या क्षणाला आपण देवाला शेवटची प्रार्थना करावी असे त्याला वाटले. हात जोडून तो म्हणाला–

"देवा, मला पुढल्या जन्मी तरी श्रीमंती दे!" त्याच वेळी त्याच्या पायांजवळ कसली तरी एक गाठोडी पडली. नागेशाने दचकून ते गाठोडं सोडून पाहिलं. त्याचा त्याच्या डोळयावर विश्वास बसेना, ते गाठोडं सोन्याच्या मोहोरांनी भरलेली होती. देवाचे उपकार मानून त्याने पुन्हां डोळे मिटून देवाला नमस्कार केला व मनात म्हणाला–"शेवटी देवाला माझी करुणा आलीच!" नागेश ते गाठोडं घेऊन घरात गेला आणि बायकोला उठवून त्याने घडलेली गोष्ट तिला सांगितली.

"भरल्या माणसाचं देव सदा भलंच करतो!" असं म्हणत बायकोने ते गाठोडं उचलून कपाळाला लावलं व पेटीत नेऊन ठेवलं.

त्या दिवसापासून नागेशाचे दारिद्र्य संपले. कर्ज वगैरे फेडून त्याने आणखी

थोडे शेत विकत घेतले आणि सुखाने राहू लागला.

परंतु नागेशासमोर आणखी एक प्रश्न उभा राहिला. बापाजवळ खूप पैसा आहे, हे कळल्यापासून त्याचा मुलगा वाईट संगतीला लागला आणि जुगार खेळू लागला.

एके दिवशी जुगारीच्या अड्ड्यावर एक मोठी भानगडच झाली. नागेशाच्या मुलाने एका श्रीमंत जव्हेऱ्याच्या मुलाला खूप बडविले आणि तो वांचत नाही असे प्रत्येकाला वाटले.

नागेशाला काय करावे सुचेना. मुलाला फांशी झाली तर तो या जगाचा कायमचा निरोप घेऊन जाईल, परंतु नागेशाला खुन्या मुलाचा बाप म्हणून कायम अपकीर्ती सहन करावी लागणार आणि मरेपर्यंत त्याची मान खाली होणार. त्यापेक्षा मरण बरं असे वाटून नागेश मागच्या सारखा मध्य रात्र उलटल्यावर रीठ्यांच्या झाडा-खाली येऊन उभा राहिला. देवाला नमस्कार करून म्हणाला–"देवा, माझा मुलगा खुनी म्हणून मला आयुष्यभर अपकीर्ती सहन करावी लागणार. म्हणून पुढच्या जन्मी मला गुणी मुलगा देण्याची कृपा कर!"

तेव्हां रीठ्याच्या झाडावरून त्याला कोणी तरी म्हटल्यासारखं ऐकू आलं–"त्या जव्हेऱ्याचा मुलगा बेशुद्ध स्थितीत असतां तुझा मुलगा खुनी कसा होईल रे?"

नागेशाने मान वरकरून झाडाकडे पाहिले. परंतु त्याला कोणीच दिसले नाही. देवच ते म्हणाला असेल त्याला वाटले. लगेच तो जव्हेऱ्याच्या घरी गेला. जव्हेऱ्याच्या मुलाला अंगभर पट्ट्या बांधलेल्या होत्या आणि तो पलंगावर पडून होता. त्याचे आईवडील व इतर नातेवाईक दुःखी होऊन चारीबाजूला बसलेले होते.

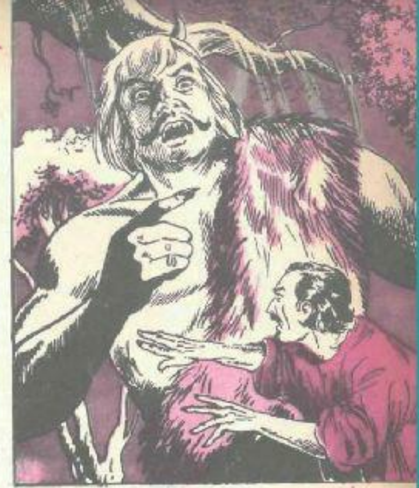
जव्हेऱ्याच्याजवळ पोंचल्याबरोबर नागेश रागावून ओरडला–"काय रे, हा काय न्याय झाला? तुला माझ्यावर सूडच उगवायचा होता तर आणखी काही तरी करून तू उगवला असतास तरी चालले असते. परंतु माझ्या मुलावर असा आरोप लावण्याची काय गरज होती? तुझ्या मुलाला काही झालेले नसून त्याला इतक्या पट्ट्या बांधा-यची काय गरज होती आणि माझ्या मुलाने त्याला मारले म्हणून दवंडी पिटायची काय गरज होती?"

जव्हेरी नागेशाला काही तरी उत्तर देणार, इतक्यात त्याचा मुलगा उठून बसला व म्हणाला–"आहे तरी काय ही भानगड? माझ्या सर्वांगाला या पट्ट्या काय बांधल्या आहेत? आहे तरी काय भानगड?" असे म्हणत त्याने अंगावरच्या सर्व पट्ट्या सोडून टाकल्या.

त्याच्या अंगावर एकादी लहानशी जखमसुद्धा नव्हती. सर्व चकित झाले. "ही काही तरी देवाची मायाच आहे!" असे म्हणत जव्हेऱ्याच्या बायकोने मुलाला पोटाशी धरले.

"माया की मंत्र काही असो, आमचा मुलगा आम्हांला परत मिळाला. उगाच नागेशाला असे म्हणत जव्हेऱ्याने नागेशाची माफी मागितली.

नागेश निश्चिंत होऊन घरी परतला. हे घडले त्या दिवसापासून नागेशाचा मुलगा चांगला वागू लागला. काही काळ लोट-ल्यावर नागेशाच्या मनात एक नवीन विचार आला. आपण श्रीमंत झालो आहो, हे खरं, पण कोट्याधीश कोठे आहो? पिढ्यान् पिढ्या आपले वंशज सुखी रहा-यला हवे असतील तर इतकं ऐश्वर्य संपादन केले पाहिजे. त्याला सकच एक मार्ग आहे. पुन्हां रीठ्याच्या झाडाखाली जाऊन फांस लावून घ्यायचा यत्न केला पाहिजे. तसा प्रयत्न केल्याचा आपल्याला दोनदां फायदा झाला.

तसा विचार करून एक दिवशी रात्री नागेश त्या रीठ्यांच्या झाडाखाली गेला. एकाएकी त्याच्या समोर एक ब्रह्मराक्षस उडी मारून उभा राहिला. त्याने विचारले–"काय रे, पुन्हां कशाला आलास?" असे म्हणत हुंकारला.

ब्रह्मराक्षसाला पाहतांच नागेशाची बोबडीच वळली. तरी स्वतःला सावरून त्याने विचारले–"कोण रे तू?"

"तू जीव द्यायला आला आहेस ना? मग मला पाहून एवढा घ्यालास का? मी ब्रह्मराक्षस आहे, हे कळले नाही का तुला? कित्येक वर्षे झाली मी या झाडावर राहतो आहे. तू आत्महत्या करून घ्यायचा विचार सोडला तर मला या भयंकर रूपातून मुक्ती मिळल व स्वर्गप्राप्ती होईल. म्हणून तुला दोनदां वांचविण्यासाठी मी यत्न केला होता." ब्रह्मराक्षस म्हणाला.

ते उत्तर ऐकून नागेशाला हायसे वाटले आणि ब्रह्मराक्षसाकडून आणखी काहीतरी मागून घ्यायला धैर्य आले. म्हणाला– "माझ्या आत्महत्येशी तुझ्या स्वर्गप्राप्तीचा हा कसा काय संबंध रे?"

ते प्रश्न ऐकून ब्रह्मराक्षसाने दीर्घश्वास सोडला व म्हणाला–"दैवाने प्रत्येक माणसाला ठराविक आयुष्य देऊन सुखाने रहा म्हणून पाठविले. तेव्हां माणसाने धैर्याने संकटांना तोंड देऊन रहावयाचे असते, आत्महत्या वगैरे करावयाची नसते. मी तुझा पूर्वज आहे. संकटांना घाबरून जाऊन मी आत्महत्या करून घेतली व त्या पापाचे फळ म्हणून ब्रह्मराक्षस झालो. माझ्या वंशात माझ्या नंतर पांचव्या पिढीपर्यंत कोणी आत्महत्या केली नाही तर पापमुक्ति मिळून मला स्वर्गप्राप्ति होईल. माझ्या वंशातल्या कोणालाही मी फक्त दोनदांच सहाय्य करून वांचवू शकेन. तू माझ्या वशांत पांचव्या पिढीत जन्मलास. मी तुला दोनदां सहाय्य केले आहे. तेव्हां तूच ठरव की आतां आत्महत्या करून घेऊन माझ्यासारखा ब्रह्मराक्षस होऊन या झाडावर माझ्या जोडीला बसावयाचं आहे की तुला आयुष्य आहे तेवढं घालवून मला स्वर्गप्राप्ति करून द्यावयाची आहे!" असे सांगून ब्रह्मराक्षस उडी मारून झाडावर निघून गेला.

त्यानंतर नागेशने कधीही आत्महत्येचा यत्न केला नाही.

शांतिदेवता

प्राचीन काळी काही लोक केवळ खड्ग धारण करूनच आपली उपजीविका चालवीत असत. म्हणजे खड्ग धारण हा त्यांचा उदर निर्वाहाचा धंदा होता. युद्धात भाग घेतला तरच त्यांना पोटा पाण्याला मिळे.

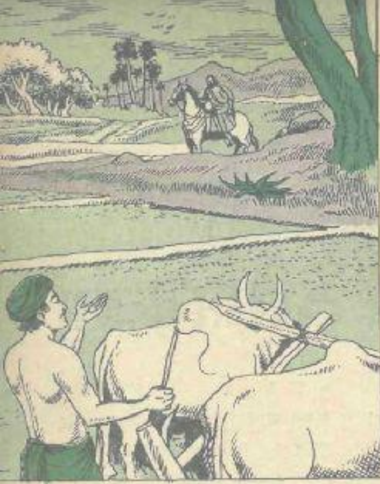
अशा अनेक युद्धात शूरसिंह नावाचा एक महाप्रतापी योद्धा होऊन गेला. एकदां त्याला काही काळ नोकरीच मिळाली नाही. कारण राजपुरुषांना युद्धाचा वीट आला होता. त्यांनी परस्परांना भेटून आपसात समेट करून घेतला होता. अस्त्र-शस्त्रें त्यांनी शस्त्रागारात कायमची बंद करून टाकली. राज्यात सर्वत्र शांतता नांदत असेल तर युद्धाची गरजच काय? मग सैनिकांची तरी गरज काय?

अशा परिस्थितीत शूरसिंहावर प्रसंगच ओढवल्यासारखे झाले. त्याला एकच एक काम करता येत होते, ते म्हणजे खड्ग धारण करून लोकांची डोकी कापून लोळविणे. परंतु आतां युद्धेंच बंद झाली आणि त्याला दुसरे कामच येत नव्हते. त्याच्याशी लढायची कुणाची तयारीपण नव्हती.

शूरसिंहाला मनापसून वाटू लागले की सर्व राजपुरुष भितरे कापुरुष झाले आहेत आणि 'यथा राजा तथा प्रजा' या न्यायाने प्रजाही पौरुषहीन झाली आहे. तर मग मी आपली तलवार खिळ्याला टांगूनच ठेवली पाहिजे का? गंज लागू द्यायचा का? तिचा आता काय उपयोग?

परंतु काय करणार! अन्न वस्त्रासाठी इतरांच्या तोंडाकडे पहावे लागल्याने शूरसिंह थकला व अशक्त होऊ लागला. घोड्यालासुद्धा पुरेसे दाणापाणी मिळेनासे झाल्यामुळे तोही थकला. शेवटी निरुपाय होऊन शूरसिंह नोकरीच्या शोधार्थ निघाला.

२५ वर्षांपूर्वीची चांदोबातली गोष्ट

जातां जातां तो उजाडण्याच्या सुमारास एका शेतांजवळ पोचला. शूरसिहानें शेत नांगरत असलेल्या शेतकऱ्याला घोड्यावर बसल्या बसल्याच हाक मारली व म्हणाला– "माझे नाव शूरसिंह, ऐकलं का? मी एक शूर योद्धा आहे. तूर्त मला काहीच काम नाही. मला काही काम देशील का?"

ते ऐकून शेतकऱ्याने नांगर थांबविला आणि शूरसिहाकडे वळून पाहिले. त्याच्या म्यानेत तलवार पाहून त्याला क्षणभर भय वाटले. तरी धीर करून म्हणाला–"तुला नांगर हाती धरतां येत असेल तर माझ्या-कडे पुष्कळ काम आहे. पहिल्याने ती तलवार आणि कटयार दूर फेकून दे कोठेतरी!"

शूरसिह म्हणाला–"मला नांगर नाही धरता येत बाबा! कोणी तुझा शत्रू असेल तर सांग, मी क्षणार्धात त्याचे डोके उडवून तुझ्या पायासमोर आणून टाकतो. माझ्या पोटा पाण्याची व माझ्या घोड्याच्या दाण्याची व्यवस्था केलीस म्हणजे पुरे. मला आणखी काही नको."

शेतकरी काहीच बोलला नाही. थोडा-वेळ शेतकऱ्याकडे पहात राहिला आणि नंतर पहिल्यासारखा नांगरू लागला.

"छे! सर्व पौरुषहीनच! अशा माण-सांना शत्रूच नसतो का? शक्य होत नसेल तरी शत्रुसंहार हा केलाच पाहिजे. पण वर हा मला नांगर धरतोस कां हातात विचारतो आहे! भित्रा, कापुरुष! माझ्या सारख्या शूरवीराने हे काम करायचे का?"

असा विचार करून शूरसिह एका जंगलाच्या वाटेने निघाला. थोडे अंतर चालून गेल्यावर त्याला एक हिरवेगार मैदान दिसले. त्या मैदानात त्याला एका जागी एक उंच मूर्त कोणत्या तरी देवाची दिसली. ती युद्धदेवता होतीसे वाटले त्याला. आनंदाने त्याने घोड्याला टांच मारली आणि त्या मूर्तीसमोर येऊन उभा राहिला.

ती मूर्त सुमारे वीस फूट ऊंचीची असावी. हातांत त्रिशूल तलवारी होत्या. ठिणग्या उडत असल्या सारखे लाल डोळे होते. पाहून अंगाचा थरकांपच उडेल असे रूप होते. देवीच्या हातातली तलवार पाहून शूरसिहाचे हृदय उचंबळून आले.

तो आनंदोत्साहाने म्हणाला–"काय पण सुंदर सोन्याची मूर्त आहे! कितीतरी दिवसांनी अशा वीर देवतेचे दर्शन झाले म्हणजे अजून वीर योद्धा युद्ध करून जगू शकतो तर!"

"नाही रे, ती मूर्त चांदीची आहे! ही रजत मूर्त आहे, सुवर्ण मूर्त नाही!" कोणी तरी उत्तर दिल्यासारखा एक आवाज ऐकू आला. त्या आवाजा पाठोपाठ देवीच्या मागून एक ढाल तलवार धारण केलेला घोडेस्वार पुढे आला.

शूरसिह त्याला पाहून चिडल्यासारखा तलवार उपसून द्वंद्वयुद्धाला तयार झाला आणि गरजला–"कायरे, तू मला ओळखलं नाहीस वाटतं! माझं नांव शूरसिह आहे! लक्षात असूदे!"

दुसरा घोडेस्वार हेटाळणीकरीत हंसत तलवार उपसून म्हणाला–"कायरे, तुला डोळे नाहीत असे दिसतं आहे! सोन्याला चांदी म्हणणाऱ्याला पाहून मला तरी आश्चर्यंच वाटतं आहे! माझं नाव काय

आहे, माहीत आहे का? मी धीरसिह आहे, लक्षांत असूदे! ये तुला माझ्या तलवारीचा प्रताप दाखवितो!" असे म्हणत त्याने घोड्याला टाच मारली आणि पुढे आला.

दोघे परस्परांना आव्हान करीत दोघांचे घोडे हिणहिणत असतां परस्परांवर तुटून पडायला पुढे सरसावले. इतक्यांत एक फिरटा आवाज ऐकू आला–"थांबा! तलवारी म्यानांत ठेवा!" दोघां वीरांनी आवाज आला त्या दिशेला वळून पाहिले.

दुधासारखे स्वच्छ पांढरे लुगडे नेसलेली शांत गंभीर चेहरा असलेली एक सुंदर स्त्री-समोर आली व म्हणाली–"तुम्ही दोघे शूर व पराक्रमी वीर आहांत यात शंका नाही!"

"त्याची गोष्ट काय ती मला माहीत नाही, माझं नांव शूरसिह आहे!" शूरसिह म्हणाला.

"त्याची गोष्ट काय ती मला माहीत नाही, माझं नांव धीरसिह आहे!" धीरसिह म्हणाला.

दोघांकडे पहात ती स्त्री म्हणाली– "तुमच्या तलवारीच्या इतकीच तीक्ष्णता तुमच्या बुद्धीत असती तर तुम्ही द्वंद्वयुद्धाला तयार झाला नसतां!"

"त्या मूर्खाला दिसत नाही, आंधळा आहे, ती सोन्याची मूर्त चांदीची आहे, म्हणे!" शूरसिह म्हणाला.

"त्याचे डोळे आहेत की डोळयाची भोकं आहेत? चांदीच्या मूर्तीला हा सोन्याची म्हणतो आहे आणि भांडायला आला आहे!" धीरसिह म्हणाला.

तेव्हां ती स्त्री खदखदां हसली आणि दोघां योद्धयांना बरोबर घेऊन मूर्तीच्या चारही बाजूंना फिरविले. मूर्त चांदीचीच असल्याचा वाद घालणारा धीरसिह दुसऱ्या बाजूला सोन्याचा रंग पाहून डोळे फाड-फाडून पुन्हां पुन्हां पाहू लागला. मूर्त सोन्याची असल्याचा वाद घालणारा दुसऱ्या बाजूला चांदी पाहून तोंडात मारल्यासारखा गप्प झाला.

दोघे परस्परांकडे निष्कारण भांडल्याबद्दल चकित होऊन पाहू लागले. तितक्यात ती स्त्री अंतर्धान पावली. दोघे तिला पाहण्यासाठी इकडे तिकडे पहात असतां त्यांना एका बाजूने आवाज ऐकू आला–

"शूर हो! मी शांतिदेवता आहे. तुम्ही दोघे वीर आहां. तुमची दोघांची ध्येयें सुद्धां चांगली आहेत. आतां ही द्वंद्वे आणि युद्धे थांबवा! उगाच पौरुष व्यर्थ खर्च करू नका. शांतपणे पुढील आयुष्य घालवा."

शूरसिह व धीरसिह आपापल्या घोड्यांवरून उतरले, परस्परांना प्रेमाने भेटले. ढाली तलवारी मूर्तीसमोर टाकल्या. त्या दिवसा पासून दोघांनी शेतकीचा धंदा सुरू केला व पुढील आयुष्य शांतपणे आनंदाने घालविले.

हृदय पालट

ज्यावेळी ब्रह्मदत्त काशीयेथे राज्य करीत होते. त्यावेळेस बोधिसत्वानी त्यांच्या मुलाच्या रूपाने जन्म घेतला. ब्रह्मदत्ताने त्याचे नाव शील असे ठेवले.

काही वर्षानंतर शील काशीचे राजे झाले. ते तेथील प्रजेला पुत्रा समान मानीत होते. गरिबीमुळे किंवा अज्ञानामुळे जर कोणी चोरी सारखी गुन्हेगारी करीत असतील तर त्यांना शिक्षा न करता, द्रव्य सहाय्य करून त्यांची समजून घालून त्यांना पाठवून देत. त्यामुळे राज्यांत गुन्हेगारी फारच कमी होऊ लागली आणि जनतेमध्ये राजा विषयी श्रद्धा, आदर आणि भक्ति वाढू लागली.

काशी राज्याच्या शेजारीच कोशल नांवाचे राज्य होते. कोशल राज्याच्या मंत्र्याच्या मनांत असा विचार आला की तो काशी राज्य सहसासहजी जिंकू शकेल. त्याने आपल्या राजाला सल्ला दिला– "महाराज, काशीचे राजा शील अगदी कमकुवत आहेत. ते चोरांना आणि खुनी लोकांना शिक्षा करताना भितात. अशा भितऱ्या राजाला आपण सहज जिंकू शकू."

मंत्र्याच्या खरेपणाची पारख करण्यासाठी कोशल राजाने आपल्या सैनिकांना बोलावून आज्ञा केली." तुम्ही काशी राज्यांत घुसून तेथील काही गावांची लूट करून या!"

कोशल राज्याचे सैनिक काशी राज्यांतील गांव लुटावयास गेले, त्यावेळी तेथील जनतेने त्या शत्रूच्या सैनिकांचा चांगला खरपूस समाचार घेतला आणि त्यांना बंदिस्त करून. शील राजासमोर उभे केले.

शत्रूच्या सैनिकांना पाहून शील राजाने विचारलें–"आमची गांवे लुटण्यामागे आप- ; काय हेतु आहे?"

"महाराज, आम्ही आमची भूक-तहान शमविण्याचे हेतूनेच लूट करण्याचे ठरविले. कोशल सैनिकांनी उत्तर दिले.

जर तुम्ही भूके-प्यासे आहात तर मला का सांगितले नाही?" असे म्हणून काशी राजा शील यांनी आपल्या खजिन्यांतून पुष्कळसे द्रव्य मागवून घेवून त्या सैनिकांना देऊन, त्यांना परत पाठवून दिले.

शील राजाच्या ह्या व्यवहारा विषयी कोशल राजाच्या मनात ईर्ष्या उत्पन्न झाली. कोशल राजाने ह्या खेपेस मोठ्या प्रमाणांत काशी राज्यांतील गांवे लुटण्यासाठी सैनिक पाठविले. ज्यावेळी कोशल राज्याचे सैनिक काशी राज्याची सीमा पार करीत होते तेव्हां काशी राज्याच्या जनतेने त्यांना पकडले. ह्या खेपेस शील राजाने पकडलेल्या सैनिकांना शिक्षा न देता द्रव्य देवून परत पाठविले.

ह्यामुळे कोशल राजाला आणखीच चेव आला. ह्याखेपेस कोशल राजा आपल्या सैनिकांबरोबर काशी राज्यावर चाल करून आला. कोशल राजाचे सैन्य चालू करून येत आहे. हे कळतांच, काशी राज्याचे मंत्री आणि सेनापती शील राजाकडे गेले आणि म्हणाले–"महाराज, कोशल राजाला आपल्या सैनिक शक्तीचा प्रताप माहीत नाही असे वाटते कोशल राजा मोठ्या घमेंडीत आपल्या राज्यावर चाल करून आला आहे. त्यांच्याशी दोन हात करण्याची परवानगी द्यावी."

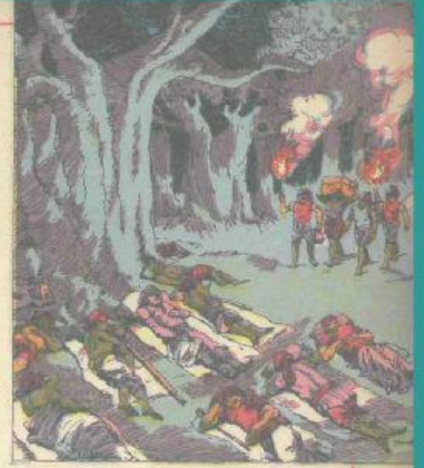
तथापि काशी राजा शीलनी कोशल राज्या विरुद्ध युद्ध करण्यास परवानगी दिली नाही. ते म्हणाले–"उगीचच्या उगीच रक्तपात करण्याची माझी इच्छा नाही. जर त्यांना काशीचे राज्य हवे असेल तर खुशाल घेऊ देत. त्याना प्रवेश करण्यासाठी किल्ल्याचे दरवाजें उघडून ठेवा."

त्यानंतर शील राजाने आपल्या दूता मार्फत कोशल राजाला निरोप पाठविला की–"आपण आमचे शत्रू म्हणून नव्हे, तर मित्र म्हणून अवश्य या."

कोशल राजाला यांत शीलव राजाची कमकूवतता आढळून आली. काशीच्या राजदरबारांत प्रवेश करून आपल्या सैनिकाना हुकूम दिला की राजा शीलव व त्याच्या सैनिकांना कैदी करावे.

राजा शीलव मोठ्या स्नेहभावनेने म्हणाला–"अतिथीबरोबर अशाप्रकारचा व्यवहार करणे हे न्याय्य संगत नाही."

राजा शीलवचे हे वक्तव्य ऐकून कोशल राजा मोठ मोठ्याने हसूं लागला. त्यानंतर त्याने आपल्या सैनिकांना सांगून त्यांचे राजोचित चिह्न काढून घेण्यास सांगितले.

राजा शीलव आणि त्यांचे मंत्री काशी नगर सोडून वनांत निघून गेले. कांही वेळाने काळोख पडला. तेव्हां सर्व लोक त्या वनात झाडाखाली झोपले. त्या रात्री त्यांना जेवणखाण सुद्धा मिळाले नाही.

मध्यरात्रीच्या वेळी जेव्हां त्यांची झोप उडाली, कांही चोर हातात मशाल घेऊन त्या ठिकाणी येऊन पोहोचले. त्या लोकांनी राजा शीलवला सांगितले–"महाराज, आम्ही चोर आहोत."

"आज पर्यंत आम्हाला चोऱ्या केल्या शिवाय कपडालत्ता मिळत होता. परंतु आतां आमच्या मागे साडेसाती लागली आहे म्हणून आज रात्री आम्ही सर्व राजमहलांत घुसलो आणि ही सारी धन-संपत्ति लुटून आणली आहे. घ्या, हे आपले राजकीय पोशाख, राजचिह्न आणि ढाल-तलवारी! हे राजभवनातील भोजन! आपण ही वस्त्रे घालावी, जेवण खाण आटोपावे आणि मग आम्हाला हुकूम द्यावा की, आम्ही जी धन-संपत्ति आणली आहे, त्याचे काय करावयाचे?"

राजा शीलव व त्याच्या मंत्र्यांनी कपडे वगैरे घातले. जेवणखाण आटोपले, तेव्हां शीलव राजा चोरांना म्हणाले–"प्रथम मला हे कळूंदे की, नवीन राजा तुमच्या समस्या कशा काय सोडविणार आहे? तुम्ही हे सर्व धन घेऊन जाऊन राजाला देऊन टाका आणि विचारा की तो राजा

तुमची उपाजीविका चालविण्यासाठी कोणती व्यवस्था करणार आहे?"

चोर एकदम म्हणाले–"महाराज, आतिथ्य, देणाराला लुटारुंच्या बाबतीत न्यायाचा विचार कधीच येणार नाही! आम्ही त्या नीच माणसाकडे जाणार नाही! आपणच आमचे महाराज अहात!"

जर तुम्ही नवीन राजाकडे गेला नाहींत तर मी स्वत: ही धन संपत्ति घेऊन त्यांच्याकडे जाईन. शीलवने उत्तर दिले.

त्यानंतर आपल्या मंत्र्यांसमवेत राजमहालात पोहोचले. शीलवला पाहून कोशल राजा विस्मयीत झाला.

ह्यावर शीलव राजाने कोशल राजाला सारा वृत्तांत सांगितला–"महाराज, आपण माझ्या पेक्षांही न्यायपूर्वक शासन चालविण्याच्या विचारानेच मला घालवून लावून सिंहासन बळकावलेत ना? भोळ्या भाळ्या चोरांना हे समजले नाही, उलट त्यांनी काल रात्री आपला खजिना लुटला, मी त्यांना आश्वासन दिले आहे की तुम्हाला योग्य न्याय मिळेल आणि तुमच्या उपाजीविकेचा प्रश्न मिटेल; असा विचार करून मी आपली धन संपत्ति आपणांस परत कराण्यास आलो आहे."

"हे सर्व ऐकून कोशल राजाचा हृदय पालट झाला. तो सिंहासनावरून उठला आणि शीलव राजाच्या पाया पडून म्हणाला–"महात्मा, चोर लोग सुद्धां आपणावर प्रेम करतात आणि आपण त्याचा आदर करता. आपल्या ह्या महान कार्याची आजच मला मला जाणीव झाली; मी आपल्या दुष्ट आणि नीच मंत्र्यांचा सल्ला ऐकून आपल्याशी द्रोह केला. मला क्षमा करा आणि आपण आपल्या सिंहासनावर बसा! मी फक्त आपल्याबरोबर मित्रता करू इच्छितो."

ह्यावर शीलव राजानी पुन्हा काशी राज्याच्या स्वीकार केला. तेव्हां कोशल राजाचा योग्य त्या प्रकारे अतिथि-सत्कार करून त्यास त्याच्या राज्यांत परत पाठवून दिले.

गझनी महम्मदाचे हल्ले

सिंध प्रांतात काही वेळ अरबांनी राज्य केले, त्यांना ते काही प्रमाणात फायदेशीरच झाले. त्यांनी धनसंपत्तिबरोबर, भारतीय सभ्यता, वैज्ञानिक ग्रंथ, गणित आणि साहित्याचे ग्रंथ पण आपल्याबरोबर नेले.

भारताच्या फार मोठ्या वैभवाने अरबांना आश्चर्यचकित केले येथील कल्पनाप्रधान साहित्य, नीतिकथा, इतिहास याबाबतीत त्यांना खुप आनंद मिळाला. त्यांच्या मार्फत हे कथा साहित्य काही प्रमाणात युरोपीय देशांत सुद्धां पोहोचले.

खलीफा हरून अल रशीदच्या दरबारांत भारतीय पंडित, ज्योतिषी, आणि जादूगारांचा सन्मान होत होता. अरबच्या विद्वानांनी भारतीय गणित शास्त्र आणि विशेष करून खगोल शास्त्राचा मोठ्या कौतुकाने अभ्यास केला.

हळू हळू सिंध प्रांतात अरबांचा जोर कमी होत गेला. परंतु भारताच्या धन-संपत्ति विषयी ते विसरू शकले नाहीत. दहाव्या शतकांत गझनी वर राज्य करणाऱ्या महम्मदाने आपण खलीफाचे प्रतिनिधी असल्याची घोषणा केली.

त्याकाळी पश्चिमेस पंजाबांत जयपाल-नावाचा राजा राज्य करीत होता. सुलतान महम्मदाने आपल्या सैनिकांना असे सांगून त्यांच्यात उत्साह भरून दिला की आपला धर्म प्रचार करण्या-साठी स्वारी करीत आहोत आणि त्याने राजा जयपालच्या राज्यावर स्वारी केली.

जयपाल आपल्या सैन्याबरोबर पेशावर जवळ महम्मदशी लढाई करताना हरला. हा अपमान झाल्यामुळे त्याने अग्नित उडी टाकून प्राणार्पण केले. यानंतर त्याचा मुलगा आनंदपाल याने उज्जयिनी, ग्वालियर, कलंजर, आणि कनौज या ठिकाणच्या राजांना आपल्या बरोबर घेतले आणि शत्रू-बरोबर लढण्यासाठी तयार झाले.

महम्मदाने पुन्हा एकदा भारतावर हल्ला केला. आनंदपालने आपल्या मित्र राजांच्या मदतीने साहसपूर्ण महम्मदाबरोबर लढाई केली. ह्या लढाईत अजयपालचा घोडा जखमी झाला व युद्धभुमी मधून पळून जाऊ लागला. त्याच्या मित्र राजांना वाटले की आनंदपाल हारला आणि ते सर्व युद्ध भूमितून परत आले.

अशाप्रकारे विजय मिळविणाऱ्या महम्मदाने राजमहल, शहरे आणि मंदिरे नष्ट करून मोठ्या प्रमाणांत लोकांची हत्या केली. त्याने एकंदर पंधरा वेळा स्वारी करून मुलतान, मथुरा, आणि कनौज नगरांचा सर्वनाश केला व आपल्या बरोबर त्या नगरांतील मौल्यवान धन संपत्ति आणि अन्यवस्तू लुटून नेल्या.

गझनी महम्मदाची लालसा, क्रूरता आणि धार्मिक अंध विश्वास हे कळसास पोहोचले होते. त्याने प्रभास स्थित सोमनाथ मंदिराविषयी ऐकले आणि ते लुटून नेले. त्यावेळी गुजरात मध्ये राज्य करीत असलेले. चालुक्य राजा ह्या पाशवी हल्ल्याला तोंड देऊ शकले नाहीत.

सोमनाथ मंदिराच्या पुजाऱ्यांना महम्मदाला सांगितले की निदान ह्या देवळाचा गाभारा मात्र मोडू तोडू नकोस. परंतु त्याने मोठ्या क्रूरतेने त्याच्यात लपवून ठेवलेल्या संपत्तिचा शोध लावला.

कित्येक वर्षांपासून भक्तांकडून देवास समर्पण केलेल्या अमूल्य वस्तू त्या खोलीत अगदी सुरक्षीत ठेवलेल्या होत्या. त्यांत विशेषकरून सोन्याचे व रत्नजडित दागिने होते. ही एवढी मोठी संपत्ति एके ठिकाणी पाहिल्यावर महम्मद चकित झाला. ही संपत्ति लुटल्यावर त्याने आपल्या शिपायांना सांगितले की हे मंदिर उध्वस्त करुन टाका.

महम्मदच्या परतीच्या यात्रेच्या वेळी युद्धप्रेमी जाट लोकांनी त्याच्यावर हमला केला त्याने जी संपत्ति लुटली होती, त्याचा वैभवपूर्वक उपभोग तो घेऊ शकला नाही. थोड्या दिवसांतच तो आजारी पडला आणि ई. सन् १०३० मध्ये मरण पावला. परंतु त्याच्या क्रूरतेमुळे जी जखम झाली. ती भारताच्या इतिहासात कधी भरुन

विसरता न येणारे सत्य

कुडची नावाच्या गावी लक्ष्मणराव नांवाचा एक श्रीमंत माणूस रहात असे. त्याला चार मुलगे होते त्यांची पित्यावर पितृभक्ति होती. परंतु कधी कधी लहान मोठ्या कारणावरून मतभेद होत व त्याच्यामुळे थोडी भांडण होत असत.

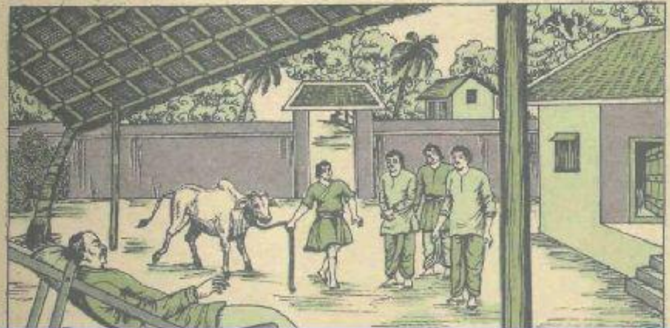
लक्ष्मणराव एकदां बरेच अजारी पडले आपण आतां या अजारातून कदाचित वाचणार नाहीं, असे भय लक्ष्मणरावांना वाटूं लागले. आपल्या मागे मुलांनी मिळून रहावे, असे लक्ष्मणरावांना सहाजिकच वाटत होते.

त्यांच्या घरासमोरच्या मैदानात पोळ इच्छा येईल तसा भटकत होता. म्हणून लक्ष्मणरावांनी आपल्या मोठ्या मुलाला एक दोरी देऊन त्या पाड्याला बांधून आपल्या घराच्या बाजूला आणून बांधून ठेवायला सांगितले.

मोठ्या मुलाने दोरी नेऊन त्या पाड्याच्या गळ्यात बांधली व त्याला ओढून आणू लागला, परंतु तो पाडा जोराने ओढून दोरी तोडून निसटून पळून गेला. तेव्हां लक्ष्मणरावांनी तियल्या चार दोऱ्या आणल्या सर्वांत धाकट्यामुलाला दाखवीत म्हणाले– "त्याचारही दोऱ्यांची एक दोरी करून त्याला बंधून आण. धाकट्या मुलाने तसेच केले आणि उंबरड्या जवळच्या खुंट्याला आणून बांधले.

नंतर लक्ष्मणराव आपल्या चौघां मुलांना म्हणाले–"पाहिलंत, त्या मस्तवाल पाड्याला जीवनात येणाऱ्या कष्टांचे प्रतीक समजा. संकटांवर मात करायला तुम्ही चौघे एक राहिलात तरच शक्य होईल. निरनिराळे राहिलात तर त्या पाड्यासारखी संकटासमोर मान खाली होईल."

—कमला परमगुरु

हेवा भोंवला

एका राजाच्या बागेत रामू व सोमू नांवाचे दोन माळी होते. एकदां रामू झाडांना पाणी देत होता तेव्हां त्याला पाण्याच्या थारोळयात काहीतरी चमकत असलेले दिसले त्याने ती वस्तु हातात घेऊन पाहिली. ती एक सोन्याची माळ होती.

रामूने ती माळ रीठयाने घासून पुसून राजाला नेऊन दाखविली. राजाने ती अंतःपुरात राणीला नेऊन राणीला दाखविली तेव्हां कळले की राजकन्येची माळ काही दिवसापूर्वी हरविली होती तीच ती माळ आहे.

राजाने सर्व नोकरांसमोर रामूच्या प्रामाणिकपणाची प्रशंसा केली आणि रामूला शंभर मोहरा इनाम म्हणून दिल्या.

राजाच्या तोंडी रामूची प्रशंसा ऐकून व त्याला सोन्याची माळ मिळालेली पाहून सोमूला वाईट वाटले. तसे पाहिले तर पहिल्या पासूनच त्याचे रामूशी वांकडं होते. त्याला जो पगार मिळत होता. त्यावर त्याच्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह उत्तम प्रकारे चालत असे. तरी तेवढयावर त्याच्या मनाचे समाधान होत नव्हते. म्हणून काही तरी प्रयत्न करून राजाला खुष करून राजदरबारात चांगलीशी नोकरी मिळविण्याच्या खटपटीत तो होता. परंतु कित्येक दिवस संधी पाहूनही त्याला राजाला भेटण्याचा योग आला नाही.

तरी तो आपल्या बायकोजवळ म्हणेकी एकदां का महाराजांना भेटण्याचा योग मिळाला तरी पुरे मी महाराजांना खुष करून मोठा ओहोदा पटकावीन. आयुष्यभर जरी माळयाचं काम केलं तरी फायदा नाही. पैसे सांठवता येणार नाही आणि यशप्राप्ती ही नशिबात येणार नाही. आतां राजाच्या तोंडी रामूची प्रशंसा ऐकून त्याच्या मनात निरनिराळया विचारांनी काहूर माजविले. त्याने प्रकृती बरी नसल्याचे सांगून एका आठवडयाची रजा काढली. त्याने आठवडाभर विचार करून एक युक्ती योजली.

त्यानंतर त्याने बायकोला खूप समजावून सांगून तिच्या गळयातली सोन्याची माळा मागून घेऊन ती एका झाडाच्या भारळयात पुरून ठेवली. त्यानंतर चार पांच दिवसांनी त्याने ती माळ राजाला नेऊन दाखविली आणि त्याला ती माळ झाडाला पाणी लावीत असतांना बागेत सांपडल्याचे सांगितले.

ती माळ घेऊन राजा अंतःपुरात गेला आणि राणीवर कावला म्हणाला—"तुम्ही सर्व, काही दिवसां पासून पाहतो अगदी बेफिकीर होऊन कामे करतां आहां. नाही तर बागेत असे दागिने कांही पडून राहतील. यापुढे सावध रहात जा. दासीवर कडक नजर ठेवा!"

राणीने ती माळ घेऊन अंतःपुरातल्या सर्व बायकांना व नोकर चाकरांना दाखविली आणि चवकशी केली तेव्हां कळले की ती माळ अंतःपुरातल्या कोणाही व्यक्तीची नव्हती.

ती गोष्ट कळल्यावर राजाला आश्चर्यंच वाटले. त्याने दुसऱ्या दिवशी सोनाराला बोलावून माळेचे सोने कसे आहे, हे पारखून पहायला सांगितले. सोनाराने सोने कसून पाहिले व ते खोटे असल्याचे राजाला

श्री न. म. भिगवणकर

सांगितले व म्हणाला–"ही अंतःपुरातल्या कोणाही राजघराण्यातल्या व्यक्तीची असणे शक्यच नाही."

राजा विचारात पडला. राजोद्यानात अंतःपुरातल्या बायकांशिवाय कोणी जाणे शक्य नाही, मग ही माळ आली कोठून? त्याला एक संशय आला की माळघानेच काही लबाडी तर केली नसेल?

त्या दिवशी रात्री राजाने एका दोघां शिपायांना वेष पालटून सोमूच्या घराजवळ रहायला सांगितले. मध्यरात्र उलटल्यावर दोघां नवराबायकोंचे काही कारणावरून भांडण झाले.

सोमूची बायको रागाने म्हणत होती– "तुम्हीच मी 'नको नको'.म्हणत असतां ती माळ माझ्या गळ्यातून काढून नेऊन महाराजांना दाखविलीत. राजा इनाम काय व तेव्हां देणार ते त्या परमेश्वरालाच माहीत!"

सोमू तिला समजावून सांगत होता– "तू अशी घाई करूं नकोस. महाराज राज्याच्या कोणत्या तरी कामात गर्क आहेत. त्यांना ती माळ अंतःपुरातल्या कोणत्याही व्यक्तीची नसल्याचे कळल्यावर ते ती खजिन्यात पाठवून देतील व मला रामूपेक्षा मोठे इनाम देतील. आपलं नशीब चांगलं असेल तर एखादी चांगली नोकरी सुद्धा मिळेल."

राजाच्या शिपायांनी रात्री जे ऐकले होते, ते सर्व राजाला जाऊन सांगितले. राजाने सोमूला बोलावून विचारले– "कायरे, तुला जी माळ मिळाली ती अंतः-पुरातल्या एका दासीची आहे. मी तिला दाखवितांच तिने खूष होऊन तुला एक इनाम द्यायला दिलं आहे. तू घेऊन जातोस का?"

नंतर राजाने एका शिपायाला ते इनाम आणून द्यायला सांगितले. शिपायाने एक केरसुणी आणून दिली.

सोमू केरसुणी कडे पहातच राहिला. नंतर मानखाली घालून काही एक न बोलतां निघून गेला.

पोषाखाचा प्रताप

सिंगपूर नावाच्या गावी एकदां चोरांचा सुळसुळाट फारच वाढला. त्यांना पकडायच्या कामात कोतवालाला यश आले नाही. तेव्हां त्याने पोलीस शिपायांना चोरांसारखा डोक्याला फेंटा आणि सुरे हातांत देऊन खऱ्या चोरांना धरायला सांगितले.

त्याच वेळी तिकडे चोरांच्या नायकाने आपल्या अनुयायांना पोलीस शिपायांचा पोशाख घालून पाठविल्यास चोरी करणे सोपे जाईल असा विचार करून त्यांना तो पोशाख घालून जायला सांगितले.

एके दिवशी चोर आणि शिपाई त्यांच्या त्यांच्या बदललेल्या पोशाखात परस्परांना एका जंगलात भेटले. चोरांच्या पोशाखात असलेल्या शिपायांनी शिपायांच्या पोशाखात असलेल्या चोरांना विचारले–"आज कोणी सापडला का?"

त्या प्रश्नाचं उत्तर शिपायांच्या पोशाखात असलेल्या चोरांनी दिले–"कोणीच सापडला नाही. का तुम्हांला कोणी?"

"आम्हांला सुद्धां कोणी सापडला नाही." चोरांच्या पोशाख केलेले शिपाई उत्तरले.

त्यानंतर दोघे आपल्या वाटेने निघून गेले. शिपाई कोतवालाला भेटून म्हणाले–"आज आम्हांला जंगलात काही शिपाईच भेटले हो!"

कोतवाल आश्चर्य चकित होऊन म्हणाला–"तुम्ही आहां मूर्ख, शतमूर्ख! ते खरे शिपाई असते तर चोरांच्या पोशाखात असलेल्या तुम्हांला त्यांनी पकडले नसते का? ते वेष पालटून आलेले चोरच तर होते!"

चोरांचा नायकसुद्धा त्यांच्या अनुचरांनी सांगितले ते ऐकून म्हणाला–"मूर्खांनो! तुम्हांला भेटले होते ते चोरांचा पोशाख करून आलेले शिपाईच तर होते. नाही तर शिपायांच्या वेषात असलेल्या तुम्हांला पाहून ते पळून नसते का गेले? पोशाख बदलले तरी तुम्ही काय किंवा ते काय स्वभावधर्म कोठे बदलला?"

पारदर्शी डोळे

भिकाजी पाटलांचा मुलगा सदोबा दोनच वर्षांचा होता, तेव्हां पासूनच छान बोलू लागला होता. एके दिवशी त्याने बापाच्या हातातली डबी पाहिली आणि "पैसे, पैसे" म्हणून ओरडू लागला.

डबीत खरोखरीच पैसे होते. ही गोष्ट सदोबाला कशी कळली हे भिकाजीला कळेना. त्याचवेळी सदोबाची आई, रखुमाबाई सौंपाक घरातून बाहेर आली आणि मुलाला उचलून घेतले.

सदोबाने त्याचवेळी भितीला लागून एक लाकडी पेटी होती तिच्याकडे बोट दाखवून म्हणू लागला–"सांप, सांप!" नवरा बायको घाबरून जाऊन आश्चर्याने पेटीकडे पाहू लागले तर त्यांना पेटीचे झांकण थोडे थोडे हालत असलेले दिसले.

भिकाजीने पेटी रस्त्यावर उपडी नेऊन टाकली आणि काठी घेऊन सज्ज उभा राहिला. जुन्या कपड्यातून एक साप बाहेर आला. भिकाजीने त्याला काठीने मारले.

मुलाने डबीत पैसे असल्याचे व पेटीत सांप असल्याचे सांगितले, त्यात काही तरी विशेष असल्यासारखे भिकाजीला वाटले. म्हणून भिकाजीने मुठीत गूळ ठेवून मुलाला विचारले–"सदोबा, मुठीत काय आहे, सांग पाहू!"

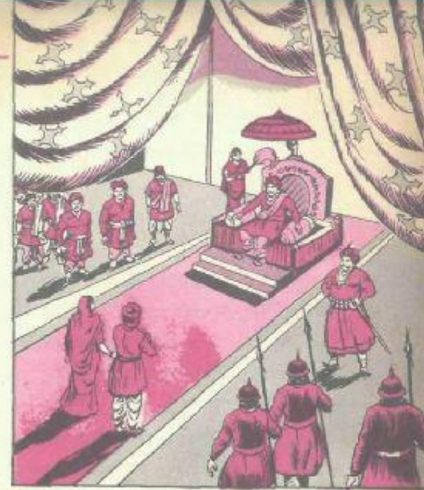
सदोबा चटदिशी म्हणाला–"गूळ!"

मुलाला कोणती तरी अद्भुत शक्ती उपजतच लाभली असल्यासारखे भिकाजीला वाटले. तेवढ्यात सदोबा–"म्हैस, म्हैस!" म्हणून ओरडला.

खोलीत म्हैस कोठून येणार भिकाजीने आश्चर्य करीत खोलीच्या बाहेर जाऊन पाहिले. भितीपलीकडे एक म्हैस उभी भिकाजीला दिसली. त्यावरून मुलाच्या डोळ्यात काहीतरी अद्भुत शक्ती असल्याची भिकाजीला खात्री झाली. असे पारदर्शी डोळे उसल्यावर गुप्त धन नक्कीच मिळू शकेल असे नवरा बायकोला साहजिकच वाटले. म्हणून मुलाच्या डोळ्यात असलेली ही अद्भुत शक्ती दुसऱ्या कोणाला कळू नये या गोष्टीची नवरा बायको जास्त काळजी बाळगू लागले. दोघं मुलाला कोठे एकट्याने जाऊ देत नव्हती. त्याच्या डोळ्यांना पट्टी बांधून समोरची वस्तू आणि भिती पलीकडच्या वस्तू त्याला ओळखायला सांगत व त्याने बरोबर सांगितल्या की त्यांना आनंद वाटे.

असे एक वर्ष गेले. भिकाजी चार चौघांना बोलावून म्हणाला–"मी आपल्या मुलाकरवी एक अद्भुत चमत्कार करवून दाखवितो." ती गंमत पहायला आणखी बरेच लोक आले. सदोबाच्या डोळ्यांवर पट्टी बांधण्यात आली. लोकांच्या मुठींतून, खिशांतून, पगडी पागोट्यातून लपवून ठेवलेल्या वस्तू सदोबांनी ओळखल्या.

सदोबाच्या या अद्भुत शक्तीची कीर्ती मुखामुखी जवळपासच्या पंचक्रोशीत पसरली सदोबाच्या अद्भुत शक्तीचे प्रदर्शन करण्यासाठी भिकाजी काही फी वसूल करू लागला आणि गावोगाव फिरू लागला. अशा तऱ्हेने थोड्याच दिवसात भिकाजी पाटील श्रीमंत झाला.

एक दिवशी रात्री भिकाजी ज्या जागी उतरला होता त्या धर्मशाळेत चोर शिरले आणि सदोबाला उचलून घेऊन गेले. पैशाला हात न लावता चोर सदोबाला उचलून घेऊन गेला. कारण न कळल्यावर सदोबाचे आईवडील फार दु:खी झाले. त्याचवेळी त्यांना राजाकडून निरोप आला.

राजा त्यांचं सांत्वन करीत म्हणाला–"मी तुमच्याविषयी फार पूर्वीच ऐकले. परंतु हे सर्व काही तरी मंत्रतंत्र किंवा हातचलाखी असेल असे मला वाटत होते. तुमच्या मुलात जी अद्भुत शक्ती आहे तिचा स्वार्थसिद्धीसाठी उपयोग होईल असा विचार करून चोर त्याला पळवून घेऊन

श्री स. ना. चिकोडीकर

गेले असणार. मी तुमच्या मुलाचा शोध काढतो." त्यानंतर काही दिवसांनी एक व्यापारी काही नोकरांबरोबर जंगलाच्या वाटेने जात होता. वाटेत त्यांना चोरांच्या एका टोळीने अडविले. त्यांचा नायक घोड्यावर बसला होता. त्या घोड्यावर एक मुलगा सुद्धा होता.

चोरांच्या नायकाने व्यापाऱ्याचे नोकर काही पेट्या घेऊन जात होते त्यांच्याकडे बोट दाखवून त्या मुलाला विचारले–"या पेट्यांपैकी पैशांची पेटी कोठली रे?"

मुलाने नोकरांपैकी एकाकडे बोट दाखवून म्हटले–"त्याच्या डोक्यावरच्या पेटीत दागिने आहेत. चोरांच्या नायकाने आज्ञा करतांच त्याच्या अनुयायांनी त्या नोकराच्या डोक्यावरची पेटी काढून घेतली आणि पळूलागले. परंतु ते आपल्या गुप्तस्थानी पोचल्यावर पेटी उघडून पाहतात तर त्या पेटीत त्यांना नकली दागिने मिळाले.

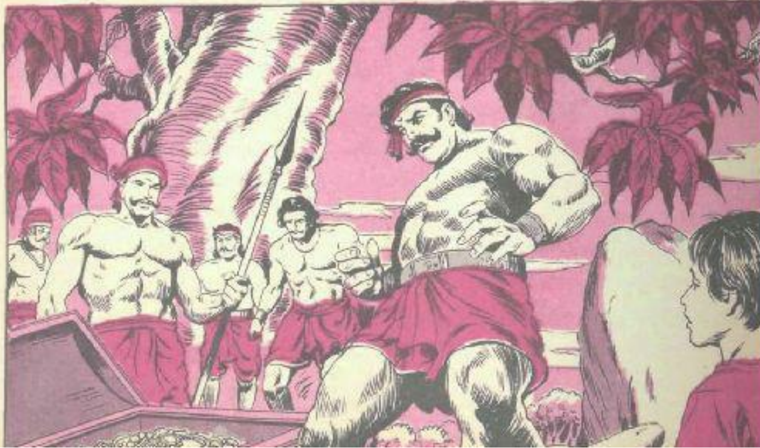
चोरांचा नायक संतापून मुलाकडे पहात म्हणाला–"कायरे सद्या! तुझ्या एवढ्या पारखी पारदर्शी डोळ्यांना खऱ्या सोन्याचे दागिने कोठले व पितळ्याचे नकली कोठले हे कळले नाही वाटतं?"

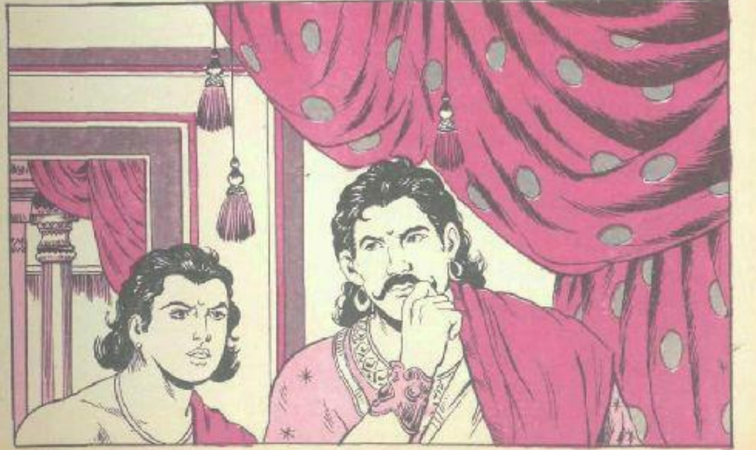
इतक्यात राजाच्या शिपायांनी चोरांच्या गुप्तस्थानाला गराडा घातला. त्या आधी व्यापाऱ्याच्या वेषात असलेल्या सेनापती शूरवर्माने चोरांना मुकाट्याने शरण यायला दरडावून सांगितले व चोरांच्या नायकाला म्हणाला–"कायरे, रंगा! तू किती जुना चोर आहेस आणि व्यापाऱ्या वेषात असल्या सेनाप तीला तू ओळखू शकला नाहीस ना? तुझं राहण्याचं गुप्तस्थान कोणतं हे कळावं म्हणून मी इतके दिवस तुला पकडलं नव्हते."

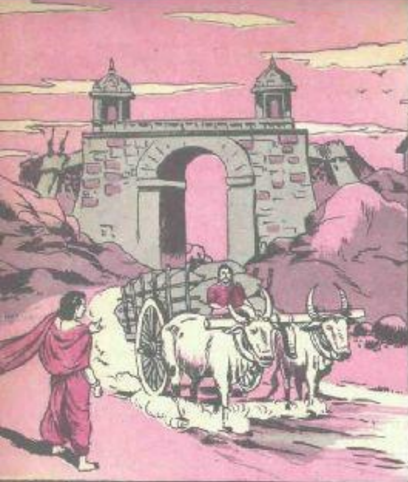
राजाच्या शिपायांना इतक्या मोठ्या संख्येने आलेले पाहून चोरांना शरण येण्या-शिवाय दुसरा मार्गच नव्हता. सेनापतीने सर्व चोरांच्या मुसक्या बांधवल्या व सदोबाला आपल्या घोड्यावर स्वतःजवळ बसवून घेवून राजधानीच्या दिशेने निघाला.

राघववर्मा राजा भिकाजी पाटील व त्याच्या बायकोला बोलावून म्हणाला–"माझ्या शिपायांनी तुमच्या मुलाला चोरांच्या हातून सोडवून आणले. राज्यात आणखी काही चोरांच्या टोळ्या आहेत. यापुढे आणखी एखादी चोरांची टोळी तुमच्या मुलाला उचलून नेईल असा प्रयत्न करून पाहतां येण्यासारखा आहे. म्हणून तुमच्या सदोबाच्या रक्षणाची जबाबदारी आम्ही आपल्यावरच घेतो. तुम्ही दर आठवड्यात एकदां येऊन मुलाला भेटा."

भिकाजीला ते मान्य करावे लागले. सदोबा वीस वर्षांचा होईपर्यंत किल्ल्यातच वाढला. राघववर्मा वारल्यावर त्याचा मुलगा शक्तिवर्मा गादीवर आला. शक्तिवर्मा एकदां सदोबाला बोलावून म्हणाला–"तू इतके दिवस राजाश्रयाला राहून विद्याभ्यास व शस्त्रास्त्र विद्या शिकलास. यापुढे जीवनोपार्जनाचा काही मार्ग पाहिला पाहिजे नाही का? काय करावेसे वाटते तुला?'

सदोबा एक क्षणभरच विचार करायला थांबला व म्हणाला–"महाराज, आपली परवानगी असेल तर काही दिवस देशभर भ्रमण करण्याचा विचार आहे!"

शक्तिवर्माने होकार दिला व त्याला वाट खर्चासाठी चार पैसेही दिले. सदोबा देशभ्रमण करीत असतां एका गावी त्याला ताप येऊन तो आजारी पडला. तो जगन्नाथ शास्त्री नांवाच्या वैद्याकडे गेला. तेव्हां वैद्यबुवा पोटदुखीच्या एका आजाऱ्याला तपासत होते.

सदोबा म्हणाला–"वैद्यबुवा, एवढे तपासण्याची गरजच काय हो. मुलाच्या पोटात डाव्या बाजूला एक फोड झाला आहे."

"तुम्ही सदोबाच का?" वैद्याने विचारले.

सदोबाने 'हो' म्हटल्यावर वैद्याने त्याला आग्रह करून आपल्या घरीच ठेवून घेतले आणि एक आठवडाभर प्रेमाने त्याचा औषधोपचार केला. त्या आठवडाभर जे जे रोगी आले त्यांना काय आजार आहे हे ओळखायला सदोबाच वैद्यबुवांना फार सहाय्य झालं.

ताप उतरल्यावर सदोबा राज्याच्या सरहद्दीपर्यंत पोचला होता. तेथे एक अधिकारी धान्याची पोती घेऊन येणाऱ्या गाड्यांतून किती व कोणते धान्य आले होते याची नोंद करीत बसला होता.

सदोबा त्या अधिकाऱ्याला जवळ जाऊन एका गाडीकडे बोट दाखवून म्हणाला–"अहो, त्या गाडीवरच्या पोत्यांत धान्याच्या आत हिरे लपवून ठेवलेले आहेत हो!"

तो अधिकारी थोडा चिडल्यासारखा म्हणाला–"मी चांगलं चाचपून पाहिलं आहे, धान्यच आहे सर्व! धान्यामध्ये हिरे लपविलेले असल्याचे सांगणारा सदोबासारखा तू कोण रे?"

"मीच तर सदोबा!" शांत स्वरात सदोबा म्हणाला.

ते ऐकताच अधिकारी घाबरून गेला आणि त्याने धान्याची सर्व पोती ओतून पाहिली तेव्हां अनेक हिरे धान्यात मिसळलेले सापडले. त्याने सदोबाची माफी मागितली आणि धान्याच्या पोत्यात हिरे चोरून नेण्याच्या प्रयत्नाबद्दल धान्याच्या व्यापाऱ्याला अटक करविली.

सदोबा तेथून निघाले आणि काही दिवसांनी राजधानीस परतले आणि शक्तिवर्मा राजाला भेटायला गेले.

राजाने सदोबांना विचारले–"सदोबा, तुम्ही बरेच दिवस देशाटन केलेत, पुढे कोणते काम करण्याचे ठरविलेत?"

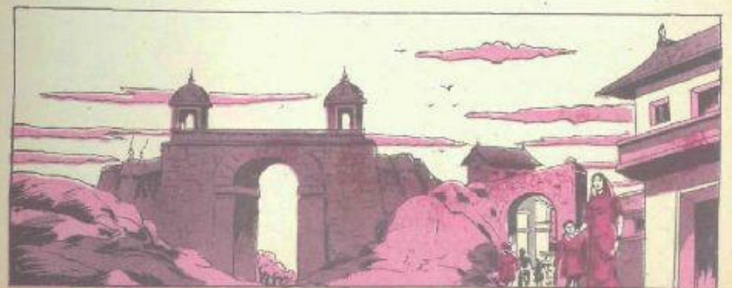
"महाराज, आपल्या राज्याच्या सरहद्दीवर आयात-निर्यात जो माल होतो आहे त्यात बरीच लबाडी चालू आहे. माझ्यासारख्याला ही लबाडी बाहेर काढणे सहजी साधेल. मला ते काम देण्याची कृपा करावी!" सदोबा म्हणाले.

"बरोबर, तुमच्यात ती जी पारदर्शी दृष्टी आहे, त्या योग्यच ती नोकरी ठरेल, यात शंका नाही. त्या कामाबरोबर तुम्ही काम कराल त्या जागी एक दवाखानासुद्धा स्थापन करवितो. तेथल्या वैद्यांना, तुम्ही मागे मदत केली होतीत तशी मदत करणे तुम्हांला शक्य होईल. आजारी लोक लौकर बरे होतील." राजा म्हणाला.

सदोबा आश्चर्यचकित होऊन म्हणाले–"महाराज, मी एका वैद्याला अशा तऱ्हेची मदत केली होती, हे आपल्याला कसे काय कळले?"

"सदोबा, तुमच्या पारदर्शी डोळ्यांचं महत्त्व तुमच्या पेक्षा इतरांनाच जास्त कळतं! तुम्ही देशाटनाला निघाले असतां, तुम्हांला कोणी चोर पळवून नऊ नयेत यासाठी मी तुमच्या पाठोपाठ काही हेरांना पाठविलं होतं." राजा शक्तिवर्मा म्हणाला.

काही दिवसांनी राजाने सदोबाला सरहद्दीवरचा प्रमुख म्हणून नेमून तसा हुकूम जारी केला. सदोबांचे त्यांच्या गावाजवळच्याच एका गावच्या मुलीशी लग्न झाले. ते आपल्या आईवडिलांना बरोबर घेऊन सरहद्दीवरच्या आपल्या नोकरीच्या जागी गेले आणि सुखाने राहू लागले.

सर्वांत हुशार

विदर्भ राजा स्वतःला फार हुशार व चाणाक्ष समजत असे. म्हणून तो दरबारी लोकांना निरर्थक प्रश्न करून निष्कारण त्रास देत असे. तो एकदां दरबाऱ्यांना म्हणाला की जगात सर्वांत मोठा बुद्धिमान माणूस कोण हे जो सांगेल त्याला हजार सुवर्णमुद्रा बक्षिस देईन.

कित्येकांनी राजाचेच नाव सांगितले. तेव्हां राजा म्हणाला–"नुसते नाव सांगून भागणार नाही. उदाहरण देऊन सिद्ध करून दाखविलं पाहिजे." तेव्हां विदूषक उठून म्हणाला–"महाराज, लहानपणी माझ्या बाबांनी जो कोणी विचारलेल्या एका प्रश्नाचं बरोबर सांगतो तोच जगात सर्वांत जास्त हुशार असतो असे सांगितलं होते." राजा बरोबर सर्व दरबारी "तो प्रश्न कोणता?" हे कुतूहलाने विचारू लागले.

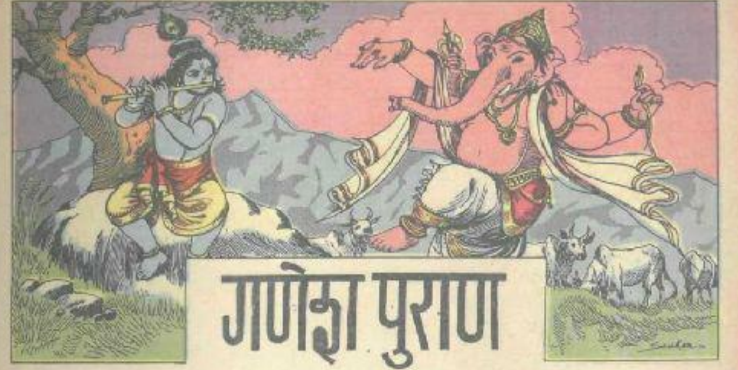
"माणसाच्या देहाला मरण अटळ असते, परंतु आत्म्याला नसते. आपण जुने फाटके कपडे टाकून नवे धारण करतो तसा आत्मा नवीन देह धारण करतो. तर मग एक देह सोडून दुसऱ्या देहात प्रवेश करण्यापूर्वी आत्मा किती काळ विश्रांती घेतो? हा प्रश्न होता माझ्या वडिलांचा." विदूषक म्हणाला.

त्या प्रश्नाचं उत्तर कोणालाच देता आले नाही. तेव्हां राजाने विदूषकालाच त्याचे उत्तर विचारले. विदूषक उदास चेहरा करून म्हणाला–"आमच्या बाबांनी त्या प्रश्नाचे उत्तर फक्त मलाच सांगितले. त्या प्रश्नाचे उत्तर आमच्या वंशातल्या लोकांशिवाय आणखी कोण्याला सांगू नये असं बंधन आहे. माझे बाबा आता या जगात नाहीत. मी एकटाच आहे त्या प्रश्नाचे उत्तर माहीत असणारा. म्हणून मीच जगांत सर्वांत बुद्धिमान हे सिद्ध होते."

राजा रागाने म्हणाला–"म्हणजे तुझ्याहून जास्त हुशार माणूस या जगात नाही?"

"असे काय म्हणतां महाराज? मी इतका हुशार विदूषक आहे याची पारख आपणच तर करून मला या पदावर नेमलेत. म्हणजे माझ्याहून आपण हुशार आहां हे नाही का सिद्ध होत?" विदूषक म्हणाला. ते उत्तर ऐकून राजाने विदूषकाच्या हुशारीची प्रशंसा करून त्याला एक हजार वराह इनाम म्हणून दिले.

गणेश पुराण

कृष्ण म्हणाला ते ऐकून हंसत मृदंगकेसरी म्हणाला–"ओहो, तसं सांगून सुटून जाशील असं वाटलं होय तुला? ते होणार नाही. तुझं मुरली वादन मोठं की माझं मृदंगवादन मोठं आतांच कळलं पाहिजे!"

कृष्णाने सर्व अंग हादरल्यासारखं सोंग करून मुली वाजवायला म्हणून काढली. मृदंगकेसरीने मृदंग काढला व वाजवू लागला. कृष्णाने यमुना कल्याणी वाजवायला सुरवात केली आणि मृदंगकेसरीला गड-बडलेला पाहून एकदम हंसध्वनी रागाचे सूर काढले. मृदंगकेसरी तो राग ऐकून इतका गुंग झाला की मृदंग वाजवायचे सोडून देऊन डोलू लागला. त्याने मृदंग बाजूला सरकवून ठेवला आणि स्वतःला विसरुन नृत्य करुं लागला. कृष्ण हंसध्वनी रागाचे चित्रविचित्र तानांसह स्वर काढीत नादब्रह्मात पोचला असतां विघ्ननाश गण-नायकाने मृदंगकेसरीचे रूप टाकून सोंड वर करून आपले मोठे पोट हलवीत तांडव-नृत्य प्रारंभिले. मृदंग अदृश्य झाले आणि मूषकाने उड्या मारायला सुरवात केली.

विघ्ननाश गणनायकाला अवडणारा हंसध्वनी राग होता म्हणून त्या रागात स्वतःला विसरुन तो नृत्य करीत होता. तो अगदी दमून गेला आहे, हे पाहून कृष्णाने हंसध्वनी राग एकदम आवरता घेतला आणि गणपती आता खाली पडतो की काय हे पाहून कृष्णाने गणपतीला धरले व म्हणाला–"विघ्ननाशा, पार्वतीनंदना!

तू जमिनीवर पडलास तर तू पुन्हां मुरली गान ऐकू नकोस असे तुझी आई तुला बजावील म्हणून मी भिऊन तुला थांबविले, रागावू नकोस किंवा गैर मानू नकोस बरं का, लंबोदरा!"

विघ्नेश्वर म्हणाला–"कृष्णा, तुझं मुरली गान ऐकायला म्हणून मी असा आलो होतो, आपलं कृष्ण विनायक द्वंद्व खरोखर सुंदरकांडच होतं!

त्यावर कृष्ण म्हणाला–"विघ्नेश्वरा, तुझ्या उंदराने तुझ्या त्या मृदंगाचं दोन्ही बाजूंच कातड कुरतडून खाल्लं की रे!" असं म्हणत हळुवारपणे उंदराच्या पाठीवर हात फिरविला.

विघ्नेश म्हणाला–"कृष्णा, कंसाचा काळ जवळ येऊन ठेपला आहे. धनुर्याग समयी तुला घेऊन यायला तो अक्रूराला पाठवील. तर तू जा. विजयोस्तु!" असा आशीर्वादही गणपतीने दिला.

कृष्ण म्हणाला–"ही सर्व तुझी कृपा आहे, देवा!" असे म्हणत कृष्ण हात जोडून गणपतीसमोर वाकला.

विघ्नेश्वर म्हणाला–"तू अवतार पुरुष आहेस. माझी कृपा नाही, तुझी लीला आहे सर्व! कुब्जा मथुरेला तुझी वाट पाहते आहे, तिच्यावर कृपा कर." असे सांगून गणेश मूषकवाहनावर बसला आणि आकाशात उडाला. बघतां बघतां तो अंतर्धान पावला.

अक्रूर कृष्णबलरामांना रथात घेऊन मथुरेला गेला अष्टवक्रा असलेली कुब्जा सामोरी आली. तिने कृष्णबलरामांच्या पायांना चंदन लावले आणि पायांवर डोके टेकून त्यांना नमस्कार केला. नंतर तिने कृष्णबलरामांच्या गळयात पुष्पमाळा घातल्या. कृष्णाने कुब्जाचे दोन्ही हात धरून तिला उठविले. तिचे कुब्जा रूप नाहीसे झाले व तिला अप्सरेचे रूप आले व ती देवलोकाला गेली.

कंसाने कृष्णाला ठार करण्यासाठी केलेले सर्व प्रयत्न निष्फळ झाले व कृष्णाने

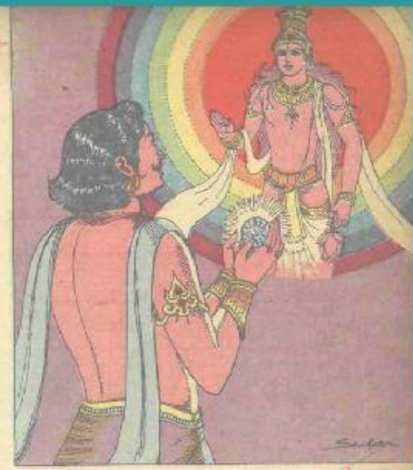
त्याला सिंहासनावरून खाली ओढून त्याचा वध केला.

नंतर कृष्णाने देवकी वसुदेवांना कारागृहातून सोडविले आणि नंतर उग्रसेनाला सुद्धा तुरुंगातून सोडवून त्याला त्याचे सिंहासन परत मिळवून दिले.

कृष्णबलराम मोठे झाले. कृष्णाने अनेक दुष्टांचा वध केला व राक्षसांचा संहार केला. समुद्रात प्रवेश केला आणि दुर्भेद्य अशी द्वारकापुरी स्थापन केली. त्याने बलरामाला राजधानीचा प्रमुख केला व त्याला द्वारकेचा राज्य कारभार सोंपविला.

कृष्णाने रुक्मिणी हरण करून तिच्याशी विवाह केला. सर्व वैभव प्राप्त असूनही कृष्ण नेहमीसारखा गाईंना चरायला घेऊन जाऊ लागला आणि त्यांचे दूध काढून गोपाळकृष्ण हे आपले नाव सार्थक करीत द्वारकेला राहू लागला.

द्वारकानगरीच्या जवळ सत्राजित नावाचा एक प्रमुख नागरिक राजासारखा सर्व ऐश्वर्य उपभोगीत व एक छोटे खानी राज्य स्थापन करून रहात होता. तो सूर्यवंशी म्हणून स्वतःला मिरवीत असे. तो सूर्योपालक होता. सूर्याचे स्मरण करून त्याने तपश्चर्या केली व सूर्याने प्रसन्न होऊन त्याला स्यमंतकमणी नावाचा एक तेजस्वी हिरा दिला. स्यमंतकमण्यातून जी कांती

बाहेर येई तिच्या किरणांतून दररोज सुवर्ण कण्या बाहेर येत. अशा तऱ्हेनें त्यानें अलोट सोनें एकत्र केले.

सत्राजित आपला स्यमंतकमणी थोरा मोठ्यांना बोलावून दाखवी व त्याचं वैशिष्ट वर्णन करून मोठ्या गर्वाने सांगे. त्याने एकदां कृष्णालासुद्धा बोलावून आपला स्यमंतकमणी दाखवायचे ठरविले. त्या प्रमाणे त्याने कृष्णाला बोलाविले ही. परंतु कृष्ण आला नाही. केव्हांतरी येऊन पाहून जाईन असा निरोप पाठविला. घमेंडखोर सत्राजिताला त्याचा राग आला व तो त्याचा द्वेष करू लागला. कृष्णाने अनेक अद्भुत कार्ये करून दाखविल्याचे त्याने

ऐकले होते, परंतु तो त्यांकडे दुर्लक्षच करीत राहिला आणि कृष्णाला यादव-वंशियातला एक प्रमुख यापेक्षा जास्त महत्व त्याने कधी दिले नाही.

सत्राजिताला सत्यभामा नावाची एक असाधारण रुपवती अशी एक मुलगी होती. स्यमंतकमण्याबरोबर सत्यभामेच्या सौंदर्याची कीर्तीसुद्धा सर्वत्र पसरली. जरासंधासारख्या थोर राजाधिराजाच्या मनातसुद्धा सत्यभामेचे पाणिग्रहण करण्याची महत्वाकांक्षा होती. सत्यभामेची विघ्ननाश गणाधिपतीवर फार भक्ती होती. ती प्रत्येक गणेश चतूर्थीला गणपतीची पूजा करी व त्याची कृपा संपादन करून कृष्ण तिच्या अधीन होईल असं काहीतरी वरदान द्यायला प्रार्थना करी. कृष्ण त्यांच्या वाड्यावरून नित्य जाई तेव्हां ती त्याचे ध्यान आकर्षित करण्याचा प्रयत्न करी. परंतु कृष्णाने कधी तिच्याकडे मान वळवूनही पाहिलं नाहीं. म्हणून ती गणपतीचे ध्यान करून त्याला साकडे घाली.

सत्राजितला मुलीच्या मनातील हेतू चांगला कळला असूनही तो त्याला काहीच माहीत नसल्यासारखे दर्शवी. एके दिवशी सत्यभामा गणपतीच्या मूर्तीसमोर गुढगे टेकून बसली असतां तिला पाहून सत्राजित म्हणाला "आपलं कुलदैवत प्रत्यक्ष सूर्यभगवान याची आपल्यावर करुणा असतां असल्या देवांची प्रार्थना आणि नवस कशाला ग मुली?"

सत्यभामा दचकून उभी राहिली व म्हणाली–"असं बोलूं नये बाबा! मनोकामना निश्चितपणे पूर्ण करणारा देव हा एकटा विघ्ननाश गणाधिपतीच आहे!"

"तुझी मनोकामना काय ती तर सांगशील? रुक्मिणीच्या पोळीवरचं तूप ओढायचं आहे होय?" सत्राजिताने विचारले.

"तिच्या पोळीवरचं तूप कशाला ओढू? मी कृष्णाला आपल्या मुठीत ठेवीन!" सत्यभामा म्हणाली.

सत्यभामेचा हट्ट सत्राजितला माहीत नव्हता असे मुळीच नाही. तरी तो वाढावा असंच त्याच्या मनाला वाटलं व तो मनातल्या मनांत हंसत निघून गेला.

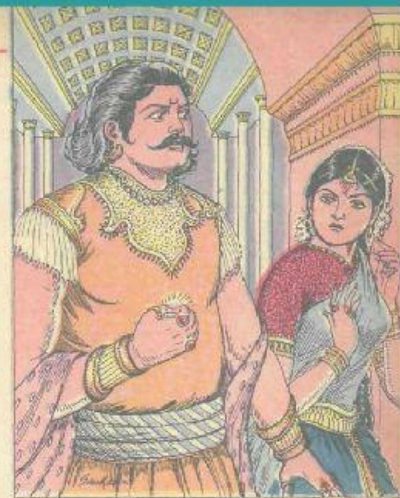
दुसऱ्याच दिवशी कृष्ण सत्राजिताकडे आला. कधी न येणाऱ्या कृष्णाची नजर तिच्यावर पडावी म्हणून सत्यभामा नटून-थटून दिवाणखान्यात आली तर पाहते की कृष्ण तेवढ्या निघून गेला होता. सत्राजित स्यमंतकमणी मुठीत घट्ट धरून कृष्णाकडे क्रुद्ध नजरेने पहात उभा होता.

सत्यभामेने बापाला विचारले–"बाबा! असे का उभे आहां? तो आला होता तो मला मागणी घालायला तर आला नव्हता?"

"त्याने तशी मागणी घातली असती तर मी तेवढे मनाला लावून घेतले नसते! पण त्याने काय मागितले माहीत आहे का? त्याने स्यमंतकमणी मागितला. त्याच्या-जवळ असला तर प्रजेच्या हिताची कित्येक कामे तो करू शकेल म्हणे!" सत्राजित म्हणाला.

सत्यभामा थोडी रागावल्यासारखी म्हणाली–"म्हणजे, तुम्हांला माझ्यापेक्षा स्यमंतकमणी मोठा वाटला म्हणावयाचा?" असे म्हणत ती तेथून निघाली. तेव्हां सत्राजित तिला समजाऊन लागला.

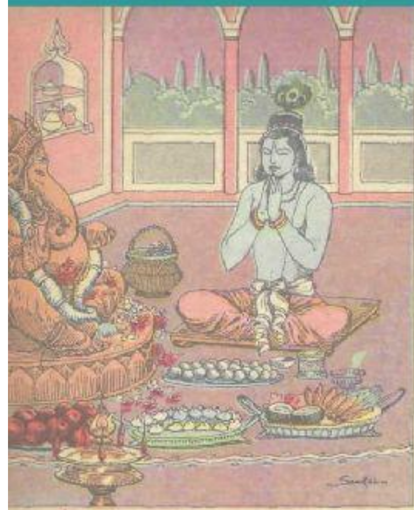
"तो स्यमंतकमणी सोनं देतो ते जमा करून ठेवतो असं नाही ना म्हणाला. मग त्याचा तो लोभ कसा होईल बाबा? कृष्णा-

सारख्याने मागितल्यावर तुम्ही देऊन टाकला असतात तर किती बरं झालं असतं बाबा?" सत्यभामा म्हणाली.

सत्राजिताच्या अंगाचा जणूं काही भडका उडाला. म्हणाला–"देणार नाही. जिवात जीव असे पर्यंत माझ्या जवळचा तो मणी कोणाला मिळणार नाही. हा मणी माझं सर्वस्व आहे!" सत्राजित संतापून म्हणाला.

सत्यभामा चिडल्यासारखी होऊन म्हणाली–"होय, तर, मणी म्हणजे तुम्हांला एवढा मोठा वाटतो ना! माझ्याहून मोठा! तो मोठा की मी मोठी हे तो कृष्णच सिद्ध करून दाखवील!" असं म्हणत सत्यभामा तितक्याच तोऱ्यात नेथून निघून गेली.

काही. दिवसांनी गणेशचतुर्थी आली. सत्यभामेने गणपतीची पूजा केली आणि त्या दिवशी संध्याकाळच्या सुमारास पालखीत बसून द्वारकेला निघाली.

त्या दिवशी संध्याकाळी आकाश मेघाच्छादित होते. काळोख पडू लागला होता. कृष्ण गाईचं दूध काढीत होता. एकाएकी ढगा आडून चंद्र बाहेर आला व कृष्णाला कोर कासंडीतल्या दुधात दिसली. त्या पाठोपाठ तत्क्षणी चंद्र ढगाआड गेला.

गणेशचतुर्थीला आपण चंद्र पाहिला याबद्दल कृष्ण विचारात पडला. तो लगेच पुजेच्या खोलीत गेला. अक्षता गणपतीच्या डोक्यावर वाहल्या आणि डोळे मिटून. गणपतीला मनातल्या प्रार्थना केली–"देवा मी चंद्राचं फक्त प्रतिबिंबच पाहिले. या उपर तुझी इच्छा!" नंतर दोन मिनिटं ध्यानस्थ होऊन उभा राहिला. तो तसा ध्यान करीत उभा असता गणपतीच्या मूर्तीतून निघाल्यासारखा आवाज कृष्णाला ऐकू आला–"कृष्णा, तू चंद्र पहायला म्हणून गेला नव्हतास ना! म्हणून लोकनिंदा झाली तरी परिणामी तुला लाभच होणार आहे, बरं का!"

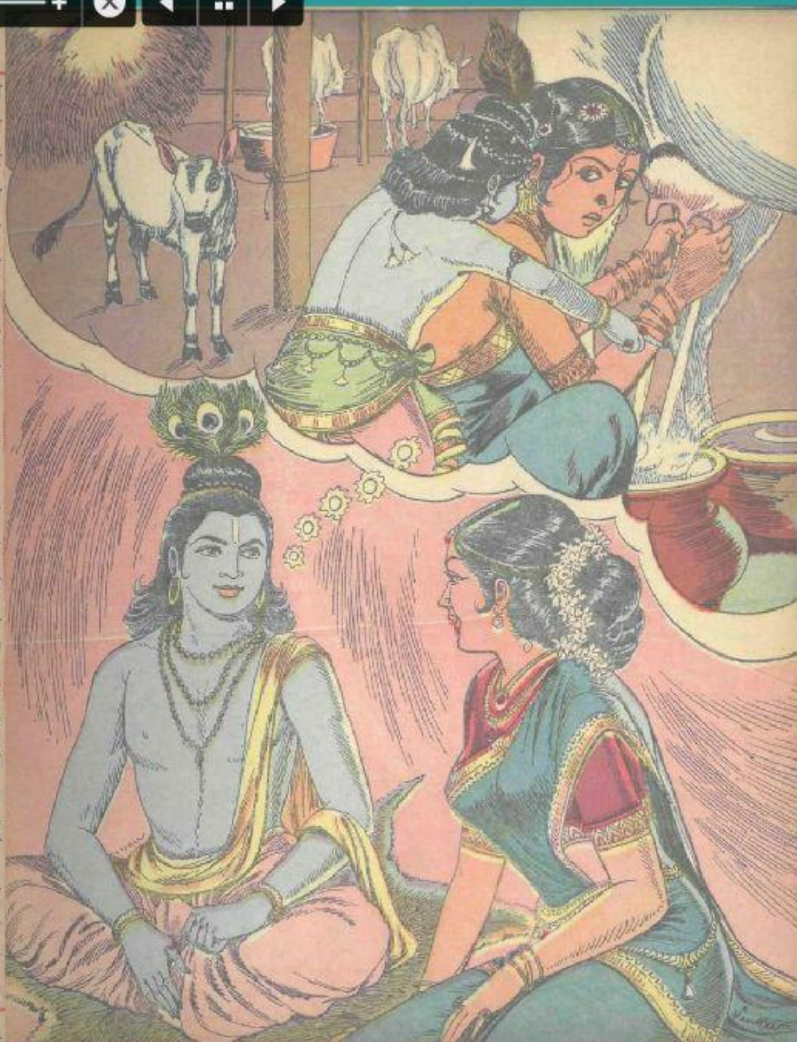
कृष्णाने डोळे उघडून म्हटले–"देवा, ही सर्व तुझी लीलाच मी मानतो!"

त्याच वेळी रुक्मिणीने पुजेच्या खोलीत पाऊल टाकले व कृष्णाला गणपतीसमोर जप करीत असल्यासारखा पाहून चकित होऊन पहात म्हणाली–"प्रभो! आपण गणपतीजवळ काही मागणं घालतां आहां वाटतं?"

कृष्ण म्हणाला–"रुक्मिणी, याच दिवशी मागे एकदा गणेश चतूर्थीच्या दिवशी मला वाढवणाऱ्या यशोदा मातेला मी म्हटलेले मला आठवलं एवढंच!"

"तेव्हां काय म्हणाला होतां मला ऐकू द्या तरी!" रुक्मिणी म्हणाली.

कृष्ण सांगू लागला–"यशोदा माता दूध काढीत होती व मी तिच्या पाठीवर चढून कासंडीतल्या दुधात चंद्राची कोर पाहिली व आईला ऐटीत सांगितलं. तेव्हां ती मला

रागेभरली व म्हणाली–"बाळारे बाळा! अरे, लोक तुझ्यावर निरनिराळे खोटे आरोप लावतील की रे! मोठा झाल्यावर-ही या लोकनिंदेतून सुटका नाहीरे, बाळा!" मी म्हणालो–"तर मग पाहिलेच पाहिजे की नाही आई!"

"तेव्हां तुमच्यावर कोणता आळ आला होता?" रुक्मिणी ने विचारले.

"मी माती खाल्ली हे माझ्या बलराम दादाने सांगितलेंच होतं!" कृष्ण म्हणाला.

"पुन्हां आतां चंद्राची कोर पाहिली नाहीत ना? बाकी तुम्ही पाहायची म्हटलांत तरी ती दिसणार नाही, म्हणा! छान आभाळ आलं आहे!" असं म्हणत तिला पुढे आणखी काही म्हणावयांच असल्या-सारखं पाहूं लागली.

"रुक्मिणी, काय ग, अशी काय पाहते आहेस? तुला काही म्हणायचं आहे का?" कृष्णाने विचारले.

"होय, सत्राजिताच्या घरातला मणी आपल्या घरी आला आहे."

"सत्राजिताच्या घरचा स्यमंतक मणी आपल्या घरात?"

"अहो, तो मणी नाही हो! सत्राजिताच कन्यारत्न! सत्यभामा आली होती! आतांच तर ती निघून गेली." तिला निरोप देऊन मी इकडे आले आणि तुम्ही दिसलात! रुक्मिणी म्हणाली.

कृष्ण मान खाली करून म्हणाला–"अस्सं! आपल्या घरी गणपतीची मूर्ती पाहायला ती आली असेल. पाहिली का तिने?"

रुक्मिणी म्हणाली–"विघ्नेश्वर दर्शना-साठी आली की आपली नजर तिच्यावर पडावी म्हणून आली हे तिचं तिलाच ठाऊक! परंतु तिची फिरती नजर पाहून ती तुमच्याच दर्शनासाठी उतावीळ झाली होती असं मात्र मला भासलं!"

"हे काय विचित्र! कधी तोंडाबाहेर शब्द फुटत नसे त्या रुक्मिणी देवीच्या तोंडी हे गूढार्थ असलेले चातुर्य! मी काय ऐकतो आहे!" कृष्ण म्हणाला.

गंधर्व राजकुमारी

[४]

हसनला वाटले की मोठ्या बहिणीने नको म्हणून सांगितले असूनही त्याने त्या विरुद्ध केले, म्हणून ती रागावेल व ओरडेल. परंतु त्याची ताई रागावली नाही. उलट त्याला त्या स्थितीत पाहून तिला त्याची दया आली. ती म्हणाली–"तू घाबरूं नकोस! मी स्वत: तुझे ज्या मुलीवर प्रेम आहे, ती तुला नक्की मिळेल असा प्रयत्न करीन परंतु तू माझ्या मोठ्या बहिणींना तुला हे गुपित कळल्याचे मुळीच कळू देता कामा नये. न उघडायच्या दरवाजा विषयी कोणी विचारले तर तू सांगून टाक की तुला त्या बाबत काहीच माहीत नाही. तुला त्या विचारतील की तू असा अशक्त कसा झालास? तर सांग की त्यांच्या काळजीमुळे तुझी ही स्थिति झाली." त्यानंतर हसनची ताई आपल्या मोठ्या बहिणींना म्हणाली–"बिचाऱ्या हसनने आपली आठवण काढ काढून आपल्या सर्वांच्या काळजीने खाट धरली आहे. म्हणत होता की त्याला त्याच्या आई वडिलांची आठवण होते आणि त्यामुळे त्याला असह्य-दु:ख होते.

ते ऐकून राजकन्यांना फार वाईट वाटले व त्या त्याला भेटायला गेल्या आणि त्याच्या सेवा शुश्रूषेला लागल्या. त्याला गोड धोड खायला दिले व त्यांनी त्यांच्या वडिलांच्या देशात जे काही पाहिले त्याचे वर्णन करून सांगू लागल्या.

अशा तऱ्हेने राजकुमारींच्या सेवेशुश्रू-मुळे हसन बरा होऊ लागला.

एकदां सर्व राजकन्या शिकारीला गेल्या होत्या. सर्वांत धाकटी राजकन्या एकटीच हसनच्या सेवेला मागे राहली. थोरल्या

राजकन्या निघून गेल्यावर धाकटी राजकन्या हसनला सरोवराकाठच्या उद्यानात घेऊन गेली व म्हणाली–"हे पहा हसन, या तलवारीच्या बाजूला पहा कसे सुंदर घाट आहेत? तुला ज्या राजकन्या दिसल्या त्यांनी कोठल्या घाटावर स्नान केले?" तेव्हां हसनने तिला ती सिंहासनाची जागा दाखविली.

तेव्हां धाकटी राजकन्या चकित होऊन म्हणाली–"अरे बाबा, तू ज्या राजकन्यांना पाहिले होतेस, त्या गंधर्वांच्या चक्रवर्तीच्या मुली व त्यांच्या मैत्रिणी होत्या. त्या चक्रवर्तीच्या पदरीच आमचे बाबा एक सामंत आहेत. तुझे जिच्यावर मन बसले आहे, ती चक्रवर्तीची सर्वांत धाकटी मुलगी आहे! गंधर्वांचा चक्रवर्ती ज्या लोकात राहतो त्या तेथे मानवाला प्रवेश नाही. एवढेच काय इतर गंधर्वांना सुद्धा प्रवेश नसतो. तू गंधर्व चक्रवर्तीच्या ज्या मुलीला पाहिलेस ती दर अमावास्येला आपल्या सखींबरोबर येथे उडत येते आणि स्नान वगैरे आटोपून पुन्हां गंधर्व लोकात निघून जाते. ते पंख तुला मिळू शकले तर तुला ती गंधर्वकन्या प्राप्त होईल. ती तलावात स्नानाला उतरली की तू त्यांच्या पंखा-पैकी आपल्या जोगते पंख चोरून घे. त्या तुझ्या विनवण्या करून ते पंख मागू लागतील, तू विरघळून जाऊन देऊन टाकलेस तर आम्ही सर्व आमचे वडील वगैरसुद्धा तुझ्या बरोबर नष्ट होऊ. तू आपले हृदय दगडा-सारखे करून तिची वेणी पकड व तिला ओढून घेऊन ये, म्हणजे ती तू सांगशील ते करील व तुला शरण येईल."

हसन ते ऐकून आनंदाने नाचू लागला.

दुसऱ्याच दिवशी अमावास्या होती. काळोख पडतांच हसन तलावाच्या काठच्या पायऱ्यांजवळ जाऊन एका जागी लपून बसला. थोड्या वेळाने गंधर्व चक्रवर्तीची मुलगी आपल्या सखींबरोबर उडत उडत आली आणि पक्ष्यांचे पोशाख उतरवून ठेवून पाण्यात उतरली. हसनच्या छातीत

धड धड होत होती तरी धाडस करून त्या पोशाखांजवळ गेला आणि आपल्या प्रियत-मेचा पोशाख उचलून घेऊन पुन्हां जाऊन लपून बसला.

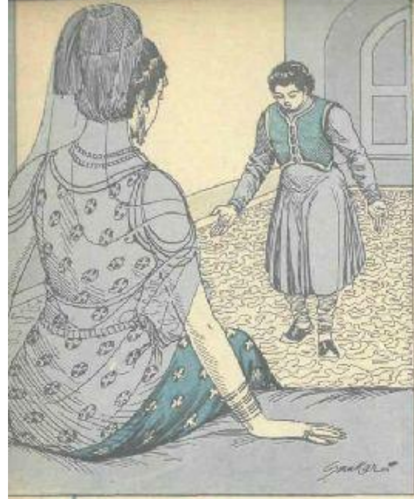
थोड्या वेळाने चक्रवर्तीची मुलगी तला-वातून बाहेर आली. आपला पोशाख सापडला नाही तेव्हां ओरडू लागली. तिचा आवाज ऐकून सर्व सखी धावत आल्या. त्यांना पोशाख अदृश्य झाल्याची गोष्ट कळली. मालकिणीला काही मदत देण्या ऐवजी घाबरून जाऊन त्यांनी आपापला पोशाख धारण केला आणि उडून गेल्या.

त्यानंतर हसन गंधर्व राजकन्येजवळ आला. त्याला पाहून ती सरोवराच्या किनाऱ्यावर पळू लागली. हसनने तिचा पाठलाग केला आणि तिची वेणी धरून तिला फरफटत ओढत नेऊं लागला. ती डोळे मिटून काही बोलल्या शिवाय हसनच्या पाठीमागून चालू लागली. हसन तिला आपल्या खोलीत ओढून घेऊन गेला आणि दार बंद करून बाहेरून कुलूप लावले. नंतर ती बातमी कळवायला तो आपल्या ताईकडे गेला. चक्रवर्तीच्या मुलीला हसनने त्याच्या खोलीत आणून बंद करून ठेवल्याची गोष्ट ऐकून हसनची ताई तिच्याकडे गेली व तिचे पाय धरून म्हणाली–"राजकन्ये, आपण आल्याने आमचं हे घर पवित्र झाले."

काळजीत मुसमुसत एका कोपऱ्यात बसलेली गंधर्व राजकन्या मान वर करून हसनच्या ताईकडे पाहून म्हणाली–"ओहो, समजले! तू आपल्या मालकाच्या मुलीचा अशा तऱ्हेने एका मानवाकडून अपमान करविते आहेस नाही का? पहिल्याने हे सांग, तू एका मानवाला आपल्या घरात पाऊल ठेवायला जागा कशी दिलीस? तुझा हा मूर्खपणा पाहून मी थक्क झाले. तुझ्या मदतीशिवाय हा लपून राहून मला पकडूच शकला नसता."

तेव्हां हसनची ताई म्हणाली–"देवी, हा तरुण युवक कोणी सामान्य माणूस नाही. याची बरोबरी करू शकेल असा

दुसरा माणूस मानव सृष्टीत नाही. याचे जीवन चरित्रच अद्भुत आहे. देवाचीच प्रेरणा होती म्हणून त्याचे प्रेम आपल्यावर बसेल तो निर्णय कोणाला बदलता येईल का? प्रेमी नेहमी क्षमेस पात्र असतो. मी खरं सांगते, याने आपल्याला सर्वप्रथम पाहिले तेव्हां पासूनच आपण याचे मन हिरावून नेलेत. तेव्हां पासून तो आपली आठवण काढून आपल्या विरहाने प्राणत्याग करायला तयार झाला. आपल्याबरोबर आणखी नऊ सुंदर तरुण युवती होत्या, परंतु याचे मन हरण केले ते आपणच!"

ते सर्व ऐकून घेतल्यावर गंधर्व राजकन्येला वाटलं की आता त्या मानवाच्या हातून आपली सुटका होणे शक्य नाही. तेव्हां तिने दीर्घ निःश्वास सोडला. त्यानंतर हसनच्या ताईने चक्रवर्तीच्या राजकन्येला उत्तमोत्तम पोशाख घालायला दिला. तिला खायला पंचपक्वान्ने वाढली आणि तिची भीति नाहीशी करण्याचा सर्वप्रकारे प्रयत्न केला. शेवटी चक्रवर्तीची कन्या म्हणाली— "कदाचित् माझ्या नशिबात पित्याचा विरहच लिहिलेला दिसतो आहे! नशिबात असेल त्यातून सुटका मिळणेच शक्य नाही!"

आपल्या चक्रवर्तीच्या मुलीचे मन थोडे स्थिरावल्यावर धाकटी राजकन्या हसनजवळ जाऊन म्हणाली—"तू आपल्या प्रेयसीचे चित्त आपल्याकडे आकर्षित करण्यासाठी यत्न कर. तू तिच्याशी प्रेमादराने बोल व वाग."

हसन चक्रवर्तीच्या मुलीसमोर उभा राहिला. तेव्हां तिने हसनकडे तिरच्या नजरेने पाहिले व त्याला आपादमस्तक पाहून घेतले. त्याचं सौंदर्य पाहून ती मोहीत झाली. हसन तिला अगदी नम्रपणे म्हणाला—"राजकुमारी, मी तुमच्या गुलामांसारखाच एक आहे! माझ्या मनात तुमच्यावर बळजबरी करण्याचा विचार नाही. शास्त्रोक्त पद्धतीने तुमच्याशी निकाह करण्याची इच्छा आहे. त्यानंतर आपण माझे जन्मस्थान बगदाद येथे जाऊ. तिथ माझी आई आहे. ती आपल्याला स्वतःच्या मुलीप्रमाणे प्रेमाने वागवील.
शास्त्रात तिचा हात धरू शकेल अशी बाई मिळणेच अशक्य! ती आपल्याला नित्य पंचपक्वान्ने करून वाढील!"

चक्रवर्तीच्या मुलीने हसनला कोणते उत्तर दिले असते, सांगणे कठीण आहे, परंतु त्याचवेळी दारावर थाप ऐकू आली, दार उघडण्याची जबाबदारी हसनवर होती. म्हणून त्याने पुढे होऊन दार उघडले. दारात हसनच्या सहाच्या सहा मोठ्या बहिणी उभ्या होत्या. त्या नुकत्याच शिकार करून परतल्या होत्या. हसनच्या प्रकृतीत झालेलाबद्दल त्यांच्या नजरेतून चुकला नाही. हसनने चक्रवर्तीच्या मुली संबंधी काहीच सांगितले नाही आणि बोलल्याशिवाय सहा बहिणींनी आणलेली शिकार खोलीत घेऊन आला. सर्वांत मोठी बहीण म्हणाली—"हसन काय भानगड आहे रे? आज तर तू प्रसन्न दिसतो आहेस? काहीतरी कारण असल्याशिवाय का प्रसन्न असशील? ऐकू तर दे, तुझ्या आनंदाचे कारण!" हसन लाजला तितक्यात तेथे धाकटी बहीण आली त्याने तिच्याकडे सूचक नजरेने पाहिले की तिने काय ते कारण सांगावे.

"तसं काही विशेष नाही! आज आपला हसन एक पक्षी धरून घेऊन आला आहे. त्याला माणसाळावयाचे आहे." धाकट्या राजकन्येने स्मित करून उत्तर दिले.

"तर मग, एवढ्याशा कारणासाठी त्याला एवढे लाजायचं कारण काय?" मोठी बहीण म्हणाली.

"त्या पक्ष्याच्या मनांत त्याच्या विषयी कितपत ओढ आहे? हे सांगणं कठीण आहे!" या शब्दांत धाकट्या राजकन्येने आपल्या थोरल्या बहिणींना सारा वृत्तांत सांगून टाकला. तेव्हां लगेच चक्रवर्तीच्या मुलीजवळ गेल्या व तिला नमस्कार केला. त्यांनी तिला हसनशी विवाह करून घेण्यास प्रोत्साहन दिले. त्यानंतर त्यांनी तिचा हात हसनच्या हातात देऊन तिचे पाणिग्रहणही करविले. (क्रमशः)

